

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ**

**Кафедра правового забезпечення підприємницької діяльності та
фінансової безпеки
Навчально-науковий інститут № 5**

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

**з навчальної дисципліни «Основи фінансової системи та економічної безпеки
держави»
вибірковий компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

262 Правоохоронна діяльність

Харків 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024 р. № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних,
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 13.08.2024 р. № 7

Розглянуто на засіданні кафедри правового забезпечення підприємницької діяльності та фінансової безпеки Навчально-наукового інституту № 5 протокол від 12.08.2024 р. № 10

Розробники:

доцент кафедри правового забезпечення підприємницької діяльності та фінансової безпеки, Навчально-наукового інституту №5, к.е.н, доцент Фурса В.А

Рецензенти:

1. Декан факультету економічних відносин та фінансів Державного біотехнологічного університету, д.е.н, професор Ларіна Т.Ф.
2. Завідувач кафедри цивільного права та процесу ННІ №5 Харківського національного університету внутрішніх справ, д.ю.н, професор Жорнокуй Ю.М.

1. Розподіл часу навчальної дисципліни за темам (денна форма навчання)

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Семестр № 4							
Тема 1. Основи фінансової системи	12	2	2			8	
Тема 2. Ринок та механізм його функціонування.	12	2	2			8	
Тема 3. Національна економіка.	12	2	2			8	
Тема 4. Фінансово-кредитна система України.	12	2	2			8	
Тема 5. Бухгалтерські документи та матеріали інвентаризації. Практика їх використання при розкритті злочинів.	16	2	2	2		10	
Тема 6. Форми використання бухгалтерських знань на досудовому слідстві та в судовому процесі.	14	2	2			10	
Тема 7. Судово-бухгалтерська експертиза.	12	2	2			8	
Всього за семестр № 4:	90	14	14	2		60	залік

2. Методичні вказівки до семінарських занять

Тема № 1: Основи фінансової системи.

Семінарське заняття №1: Основи фінансової системи.

Навчальна мета заняття: з'ясувати, яка структура фінансової системи України, розглянути сутність суспільного виробництва, особистий та речові фактори суспільного виробництва, ознайомитися з структурою тіньової економіки.

Кількість годин:

денна форма навчання – 2 години.

Навчальні питання:

1. Структура та склад фінансової системи України.
2. Економічний зміст відносин власності.
3. Суспільне виробництво та його фактори.
4. Тіньова економіка.

Методичні вказівки до кожного навчального питання теми:

1. Структура та склад фінансової системи України. Економіка – сфера життєдіяльності людини, в рамках якої вирішується проблема виробництва, розподілу, обміну і споживання різноманітних товарів і послуг, що необхідні для задоволення потреб людей.

Існує декілька **рівнів вивчення економіки**: *мікро-* – рівень економічного суб'єкта - індивіда, фірми, держави; *мезо-* – рівень регіону країни, галузі господарства; *макро-* – рівень національного господарства; *мега-* – рівень світового господарства.

Кожний з цих рівнів вивчає окремий розділ економічної теорії (мікроекономіка, регіональна та галузева економіка, макроекономіка, міжнародна економіка).

Але економіку вивчають також і інші економічні науки (економічна історія, фінанси, статистика, бухгалтерський облік, банківська справа, економічна кібернетика, економічна соціологія та ін). Чим же відрізняється від них економічна теорія? Вона відрізняється специфічним предметом вивчення.

Предметом економічної теорії є економічні відносини між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання, закони їх розвитку, поведінка економічних суб'єктів (індивід, фірма, держава) в процесі вибору способів оптимального використання обмежених ресурсів з метою задоволення потреб індивідів і суспільства.

До основних функцій економічної теорії можна віднести пізнавальну, методологічну, практичну, виховну.

1. Економічний зміст відносин власності.

Власність – це економічні відносини між людьми з приводу привласнення економічних благ. Ці відносини є суб'єктно-об'єктними, тобто виникають поміж щонайменше двома суб'єктами з приводу певного об'єкта (майна).

Відносини власності утворюють певну *систему*, що містить три види відносин:

1) відносини привласнення - це економічні відносини між людьми, які встановлюють їхнє ставлення до речей як до своїх.

2) відносини господарського використання майна виникають між суб'єктом-власником і суб'єктом господарювання з приводу передачі останньому майна на певних умовах (оренда, концесія, кредит, лізинг) для використання з господарською метою;

3) відносини економічної реалізації власності полягають у тому, що майно приносить дохід своєму власнику. Ці відносини породжують економічний (матеріальний) інтерес.

Таким чином, власність як система економічних відносин дозволяє з'ясувати, хто має економічну владу і хто отримує дохід від господарської діяльності.

Суб'єкти власності - громадяни, підприємства, держава в особі органів державного управління і місцевого самоврядування, громадські організації, декілька держав.

Об'єкти власності - це все те, що можна привласнити та відчужити. *Характерною рисою* об'єктів власності є їхня *обмеженість* (більша чи менша). Ті блага, що є *необмеженими* (сонячне світло, повітря) не стають об'єктами власності. Об'єктами власності можуть бути засоби виробництва, нерухомість, природні ресурси, предмети особистого споживання, гроші, цінні папери, інтелектуальні продукти, культурні та історичні цінності, робоча сила тощо.

Якщо існує обмеженість благ, значить суб'єкти в процесі привласнення повинні якимось чином їх виокремлювати (уособлювати). Це робиться шляхом усвідомлених дій, які закріплюються через традиції, табу, правила, норми моралі і норми права. Таким чином економічний зміст власності набуває правової форми, завдяки чому утворюється єдиний економіко-правовий альянс відносин, який неможливо роз'єднати в реальній дійсності.

Юридичний зміст власності реалізується через право власності. Під **правом власності** розуміють санкціоновані норми поведінки, які виникають у зв'язку із привласненням економічних благ. За допомогою права власності формуються «правила гри», якими люди керуються в економічних відносинах.

Право власності включає так звану *тріаду власності* (правочинності):
Володіння – юридично забезпечена можливість фактичного панування власника над майном. Володарем може бути як власник, так і невластник.
Користування – юридично забезпечена можливість здобувати корисні властивості майна. Користувачем може бути як власник, так і невластник.
Розпорядження – юридично забезпечена можливість суб'єкта вирішувати долю майна (продавати, дарувати, обмінювати, передавати в спадок, здавати в оренду, закладати, ліквідувати тощо) або делегувати таке право іншим суб'єктам. Повна реалізація прав власності можлива лише за наявності всіх трьох правочинностей.

Відносини власності існують у різноманітних формах, кожна з яких відображає особливості привласнення засобів і результатів виробництва, а

також визначає основного суб'єкта, який концентрує права власності. Основними формами власності в Україні є *приватна, колективна, державна (загально державна та комунальна)*.

2. Суспільне виробництво та його фактори.

Вихідним пунктом процесу виробництва та його *спонукальним мотивом* є інтереси та потреби людей.

Але для того, щоб розпочати процес виробництва, треба поєднати *фактори виробництва (елементи продуктивних сил)*, необхідні для виготовлення того чи іншого продукту. Фактори виробництва поділяють на *особисті та речові*. У сучасній економічній теорії існує дві класифікації факторів виробництва.

Перша класифікація робить акцент на ролі фактора у процесі виробництва. Відповідно до неї до особистих факторів виробництва відносять робочу силу, а до речових (які мають назву *засоби виробництва*) – предмети праці та засоби праці. Робоча сила є активним фактором виробництва, предмет праці – пасивним фактором виробництва, а засіб праці – посередником між ними.

Друга класифікація факторів виробництва бере до уваги їх походження. Відповідно до неї до особистих факторів виробництва відносять *труд та підприємницьку здібність*, а до речових – *капітал та землю*.

В умовах постіндустріального суспільства самотійними стають такі фактори виробництва як менеджмент (організація і управління виробництвом), наукові знання, інформація, екологія.

Поєднання особистого та речових факторів виробництва складає зміст *процесу виробництва*. **Суспільне виробництво** – це сукупність окремих виробництв в їхньому взаємозв'язку, взаємодії та взаємозалежності.

Відтворення – це процес виробництва, що постійно відновлюється. *Фазами* відтворення є виробництво, розподіл обмін і споживання. *Складовими* цього процесу є відтворення матеріальних благ, робочої сили та економічних відносин. *Типи відтворення*: просте, звужене, розширене.

Результати виробництва втілюються у життєвих благах – продуктах виробництва. Результатом суспільного виробництва є **сукупний суспільний продукт** – сукупність усіх матеріальних і духовних благ, що вироблені у національному господарстві за певний період часу (рік, місяць, день). Сукупний суспільний продукт має наступну натурально-речову *структуру*: предмети споживання, засоби виробництва, послуги, воєнна продукція.

Існують дві основні *форми суспільного виробництва* – натуральне і товарне. Історично першим виникло натуральне виробництво.

Натуральне виробництво – це така форма організації виробництва, при якій процес створення матеріальних благ спрямований безпосередньо на задоволення власних потреб виробника. В таких умовах створений продукт (його називають *натуральний продукт*) не набуває товарної форми, а утворює фонд життєвих коштів самого виробника. Натуральне виробництво можливе за умови незначних за обсягом і одноманітних за складом потреб.

Натуральне виробництво існувало у первісних народів, у рабовласницьких державах, у феодальну епоху. Ця форма господарювання характерна для традиційної економічної системи. В сучасних умовах натуральне виробництво існує у слаборозвинених державах, де переважає доіндустріальна економіка. На індустріальній стадії розвитку натуральне господарство змінює товарне виробництво.

Товарне виробництво – це така форма організації виробництва, при якій продукт виробляється не для власного споживання, а для обміну (продажу). В умовах товарного виробництва економічні відносини між людьми проявляються через ринок, через купівлю-продаж продуктів їхньої праці, а сам продукт праці стає товаром.

Найважливішою категорією товарного виробництва є **товар** – продукт праці, призначений для обміну шляхом купівлі-продажу. Товари та послуги кримінальної економіки мають свою специфіку. **Товар кримінальної економіки** – це специфічний продукт праці, призначений для задоволення асоціальних (протизаконних) потреб, який приносить його виробнику надвисокі і суспільно необліковані прибутки.

Процес поступового еволюційного розвитку обміну породжує появу особливого товару, який стихійно виділяється з поміж усіх інших товарів для виконання функції загального еквіваленту обміну. Цей товар отримав назву гроші. Отже, **гроші** – це особливий товар, який виконує роль загального еквівалента обміну. З появою грошей виникла і **ціна** – грошовий вираз вартості товару.

Сутність грошей проявляється у їх *функціях*:

1) **міра вартості** – за допомогою грошей вимірюється вартість усіх інших товарів. Цю функцію гроші виконують ідеально, шляхом призначення товарам цін;

2) **засіб обігу** – гроші опосередковують мінові відносини. Цю функцію гроші виконують реально;

3) **засіб платежу** – гроші обслуговують погашення різних боргових зобов'язань (виплата заробітної плати, сплата ренти, податків, комунальних платежів, кредитних платежів);

4) **засіб накопичення** – за допомогою грошей утворюються заощадження, тобто грошові резерви з метою страхування або нагромадження багатства. Цю функцію найкраще виконують стабільні валюти;

5) **світові гроші** – обслуговування міжнародних розрахунків. Цю функцію виконують тільки вільно конвертовані валюти (долар США, фунт стерлінгів, євро, ієна тощо).

Важливою умовою функціонування ринкової економіки є відповідність між вартістю товарів, створених в країні, і кількістю грошей, які знаходяться в обігу та опосередковують реалізацію товарів.

Грошовий обіг регулює **закон грошового обігу**. Він визначає, що кількість грошей, необхідних для обігу (з урахуванням швидкості обігу грошової одиниці), має відповідати обсягу товарної маси, призначеної для реалізації на ринку.

$$P \times Q = M \times V,$$

де: M – грошова маса;
 V – швидкість обігу грошей;
 P – рівень цін;
 Q – обсяг виробництва;
 $P \times Q$ – товарна маса;
 $M \times V$ – грошова маса.

Відповідно: $M = P \times Q / V$.

Порушення пропорції між товарною та грошовою масою призводить до інфляції (знецінення грошей).

4. Тіньова економіка.

Будь-яка економічна система має легальну і тіньову складову.

Офіційний (легальний) сектор економіки – складова економічної системи, суб'єкти якої зареєстровані, займаються незабороненими видами діяльності та повністю відображають результати своєї діяльності у фінансовій та статистичній звітності.

З іншого боку, у будь-якій економіці існує також **тіньовий сектор**, який складається з:

- **неофіційного сектора** – суб'єкти не зареєстровані, не звітують, займаються незабороненою діяльністю (надання дрібних послуг, торгівля незабороненим товаром без реєстрації);
- **кримінального сектора** – суб'єкти не зареєстровані, не звітують, займаються забороненою діяльністю (фальшивомонетництво, наркобізнес, торгівля зброєю, торгівля людьми, контрабанда);
- **напівлегального (прихованого) сектора** – суб'єкти зареєстровані, займаються незабороненою діяльністю, але не повністю відображають результати своєї діяльності у фінансовій та статистичній звітності (приховування прибутків з метою ухилення від сплати податків);
- **фіктивного сектора** – суб'єкти створюються з метою проведення незаконних фінансових операцій, реєструються на підставних осіб та зникають до моменту подання першого звіту.

Тіньова економіка породжує значні *економічні та соціальні проблеми*: *скорочує податкові надходження*, що призводить до бюджетного дефіциту і неможливості забезпечити реалізацію соціально-економічних програм і розвиток економіки в цілому; *ускладнює запровадження фінансово-кредитних важелів* регулювання економіки через відсутність контролю за готівковою грошовою масою в неофіційному секторі; веде до зростання кількості фальшивих грошей; *підриває конкурентоспроможність фірм*, які працюють легально, бо вони, на відміну від нелегальних, сплачують податки, що збільшує їх витрати; *сприяє розшируванню населення за рівнем доходів*, пропонуючи працівникові привабливіші умови винагороди, ніж офіційна економіка; *стимулює розклад господарських структур*, корумпованість, проникнення криміналітету в структури державної влади.

У той же час треба зауважити, що тіньова економіка *створює велику кількість робочих місць*, які дають можливість отримувати кошти для існування значній кількості населення. Розвиток тіньової економіки *сприяє реструктуризації економіки*, розвиваються ті види підприємництва, яких потребує ринок; збільшується платоспроможність населення; прискорюється обіг товарів та послуг.

Додаткові питання:

1. З яких елементів складається економічна система?
2. Яку структуру має тіньовий сектор економіки?
3. Які економічні та соціальні проблеми породжує тіньова економіка?

Теми рефератів:

1. Національні моделі сучасних економічних систем.
2. Формацийний та цивілізаційний підходи до класифікації економічних систем.
3. Рушійні сили розвитку економічних систем.
4. Типи і моделі економічних систем.
5. Діалектика продуктивних сил і економічних відносин.
6. Структура тіньового сектору економіки.
7. Вплив тіньового сектору на розвиток економічної системи.

Тема № 2: Ринок та механізм його функціонування.

Семінарське заняття: Ринок та механізм його функціонування.

Навчальна мета заняття: з'ясувати економічну сутність ринку та механізм його функціонування, розглянути сутність та фактори попиту та пропозиції.

Час проведення - 2 години

Навчальні питання:

1. Сутність і функції ринку.
2. Структура та механізм функціонування ринку.
3. Конкуренція і монополія.

Методичні вказівки до кожного навчального питання теми:

1. Сутність і функції ринку.

Ринок є дуже широким поняттям, тому існує декілька його визначень, кожне з яких відображає певний аспект ринку. Так, наприклад, **ринок** можна розглядати як *форму суспільних зв'язків між людьми в процесі купівлі-продажу товарів і послуг*. Або як *інститут чи механізм, що узгоджує інтереси покупців і продавців товарів та послуг*.

Сутність ринку найбільш повно розкривається через його *функції*:

1) *регулююча* – ринок визначає структуру пропозиції товарів відповідно до попиту на товари і послуги, визначає напрями розподілу та перерозподілу ресурсів відповідно до платоспроможного попиту;

2) *інформаційна* – ринок виявляє потреби суспільства та індивідів, а також ступінь відповідності між потребами та обсягом і структурою виробництва;

3) *стимулююча* – ринок націлює на пошуки найвищої ефективності шляхом зниження витрат, впровадження нових технологій, поліпшення якості товарів;

4) *сануюча* – ринок через механізм конкуренції звільняє економіку від суб'єктів, які господарюють неефективно;

5) *інтегруюча* – ринок об'єднує суб'єктів економічної системи в одне ціле, сприяючи формуванню єдиного економічного простору як у межах окремої держави, так і в межах світової економіки.

Формування ринкової економіки в Україні розпочалося на початку 90-х років 20 ст. і продовжується досі. Існують декілька суттєвих умов, за яких відбувається *становлення ринкової системи господарювання*:

- **економічна свобода**, під якою розуміють вільність вибору економічними суб'єктами ресурсів, видів та способів господарської діяльності. Економічна свобода є основою для розвитку конкуренції і підприємництва. Однак, економічна свобода не означає всюдозволеності, а реалізується шляхом створення єдиних правил, що запобігають свавіллю, дискримінації або насильству одних суб'єктів ринку по відношенню до інших;

- **економічна відокремленість суб'єктів господарювання** зумовлена наявністю різних форм власності;

- **вільний обмін ресурсами**, який забезпечує вільне ціноутворення та ефективне господарювання.

Якщо всі названі вище умови витримуються, то суспільство має головний результат ринкової економічної системи — виробляється достатня кількість необхідних споживачам товарів за прийнятними цінами.

2. Структура та механізм функціонування ринку.

Ринок має складну багатоаспектну структуру. **Структура ринку** — це сукупність елементів, з яких він складається і які взаємодіють між собою.

Ринки можна *класифікувати* за різними критеріями:

- *за об'єктами обміну*: ринок факторів виробництва (праці, капіталу, землі, нерухомості); товарний ринок (споживчих товарів, послуг); фінансовий ринок (грошовий, цінних паперів, валюти);

- *за територіальною ознакою*: місцевий; регіональний; національний; світовий;

- *за законністю операцій*: легальний; тіньовий.

Кожен з цих ринків має свою специфіку, але всім їм притаманний загальний механізм функціонування, який складається з чотирьох *елементів*: попит, пропозиція, ціна, конкуренція.

Попит — це така кількість продукції, яку споживачі хочуть і можуть купити за певною ціною протягом певного періоду часу. В основі попиту лежить потреба, яку намагається задовольнити покупець. Але не всяка потреба стає попитом. Попитом є тільки *платоспроможна* потреба, тобто потреба,

підкріплена грошовими коштами, які можуть бути спрямовані на купівлю відповідних товарів.

Попит покупця залежить від багатьох факторів, насамперед від ціни. Цю залежність характеризує **закон попиту**: зниження ціни веде до зростання попиту, і навпаки. Така залежність пояснюється тим, що покупець (за рівних інших умов) зацікавлений у зниженні ціни на товар і реагує на здешевлення товару збільшенням свого попиту.

Існують також *нецінові фактори попиту*: доходи споживачів (пряма залежність); смаки споживачів; ефективність реклами; сезонність споживання; очікування споживачів (інфляційні очікування можуть провокувати ажіотажний попит); ціни на інші товари (якщо товар має *замінник* (мандарини-апельсини, чай-кава, вершкове масло-олія), то здешевлення замінника знизить попит на цей товар; якщо товар споживається *разом з іншим* (автомобіль-бензин, змінні фільтри-пилосос, спеціальний миючий засіб-посудомийка), збільшення ціни на супутній товар може негативно вплинути на попит на основний товар) тощо.

Пропозиція – це така кількість продукції, яку виробник хоче і може виробити і запропонувати для продажу за певною ціною протягом певного часу.

Пропозиція виробника залежить від багатьох факторів, насамперед від ціни. Цю залежність характеризує **закон пропозиції**: зниження ціни веде до скорочення пропозиції, і навпаки. Така залежність пояснюється тим, що виробник (за рівних інших умов) не зацікавлений у зниженні ціни на товар і реагує на здешевлення товару зменшенням своєї пропозиції.

Існують також *нецінові фактори пропозиції*: ціни на ресурси (обернена залежність); розмір податків (обернена залежність); розмір дотацій (державної допомоги) (пряма залежність); чисельність виробників (пряма залежність); очікування виробників (негативні прогнози розвитку економіки провокують скорочення обсягів виробництва, і навпаки) тощо.

Функціонування ринкового механізму відбувається так: на ринку зустрічаються попит (покупець) і пропозиція (продавець); між ними виникають відносини конкуренції (покупець намагається знизити ціну, а продавець – підвищити), внаслідок чого формується ринкова рівноважна ціна (на яку згодні обидва ринкові суб'єкти). Таким чином, результатом взаємодії попиту і пропозиції стає компроміс у вигляді «ринкової ціни» товару, за якою товар купується і продається.

Стан ринку, при якому попит дорівнює пропозиції, називають **ринковою рівновагою**. Коли розмір попиту перевищує розмір пропозиції ($D > S$), виникає нестача товару, тобто дефіцит. При перевиробництві розмір пропозиції товару перевищує розмір попиту ($S > D$). Таким чином, на ринку можливі *відхилення* від рівноважного стану. Що проявляються у вигляді або дефіциту, або надлишку товарів.

Попит і пропозиція постійно коливаються під впливом багатьох факторів, які ми розглянули вище. Ринкова рівновага увесь час змінюється. Хоча попит і пропозиція не завжди врівноважені на ринку, ціна має тенденцію до рівноваги. Взаємодія попиту і пропозиції здійснюється на основі цінового механізму, але велике значення у цьому процесі відіграє також конкуренція.

3. Конкуренція і монополія.

Конкуренція – економічне суперництво, боротьба між економічними суб'єктами за кращі, економічно вигідніші умови виробництва та реалізації товару.

Конкуренція – це потужний інструмент ринкової економіки, рушійна сила, яка змушує товаровиробників підвищувати ефективність виробництва, знижувати виробничі витрати, підвищувати якість продукції, прискорювати впровадження новітніх досягнень науки і техніки, проводити організаційні та структурні зміни підприємств. Ступінь розвитку економічної конкуренції є одним з вирішальних критеріїв розвиненості й цивілізованості ринкових відносин.

Існує декілька *видів конкуренції*:

- за галузево-територіальною ознакою: внутрішньогалузева (між підприємствами однієї галузі за виробничі ресурси та доходи споживачів); міжгалuzeва (між підприємствами різних галузей за доходи споживачів, а також універсальні виробничі ресурси); міжнародна (між підприємствами різних країн);

- за методами конкурентної боротьби: цінова (зниження цін, дисконтні знижки, маркетингові акції, що зводяться до зниження цін); нецінова (підвищення якості продукції, розширення асортименту, міжнародна сертифікація продукції, гарантійне обслуговування, наявність сервісного обслуговування, реклама тощо); недобросовісна (неправомірне використання позначень товару іншого виробника, дезінформація споживачів про товар; компрометація товарів конкурентів, неправомірне збирання, розголошення та використання комерційної таємниці, технологічне піратство, демпінг);

Вільна конкуренція як одна з рушійних сил ринкової економіки існувала до кінця 19 ст. Однак на початку 20 ст. відбулася природна еволюція від вільної конкуренції до панування монополій. Впродовж 20 ст. процес монополізації набув значних масштабів і монополні утворення стали основою господарського життя розвинених країн світу.

Монополія – виключне право держави, підприємства, фізичної особи на володіння будь-чим або на здійснення певного виду діяльності.

В залежності від характеру і причин виникнення розрізняють наступні *види монополій*:

- **природна** – базується на володінні *унікальними природними ресурсами* (наприклад, рідкі метали, особливі земельні ділянки під виноградники, алмази тощо) або виникає у галузях, де існування декількох виробників є *економічно недоцільним* (наприклад, електро-, водо-, газопостачання населенню, залізничний транспорт, емісія грошей);

- **легальна (закрита)** – захищена від конкуренції за допомогою юридичних заборон і обмежень (*патентів, авторських прав, запатентованих товарних знаків*);

- **штучна (економічна)** – об'єднання підприємств, що створюються заради *отримання монополістичних вигод*. Ці монополії навмисно змінюють структуру ринку: створюють бар'єри для входу на галузевий ринок нових фірм,

обмежують аутсайдерам доступ до джерел сировини, ведуть з ними цінові війни.

Монополізація має *негативні наслідки* для економіки: завищення цін і створення штучного дефіциту;

— розорення малого та середнього бізнесу; гальмування технологічного розвитку внаслідок відсутності сильного конкурентного тону; хижацьке використання природних ресурсів та забруднення довкілля; тиск на уряд у пошуках неправомірних пільг.

Сучасна економіка неможлива без монополій, але вони не повинні зловживати своїм монопольним становищем. З метою запобігання зловживанню монополістами своїм монопольним становищем на ринку держава здійснює *антимонопольну політику*, яка містить заходи адміністративного регулювання їх діяльності: обмеження монополізації ринку; заборона злиття конкуруючих компаній; збереження і підтримка конкуренції; заборона завищення цін монополістами; заборона недобросовісних методів конкуренції.

Додаткові питання:

1. В чому полягає різниця між термінами власність і майно?
2. Як пов'язані привласнення і відчуження?
3. Яку структуру мають економічні відносини власності?
4. Які права входять до тріади власності?
5. Доведіть, що власність обіймає центральне місце в економічній системі.
6. Які існують форми спільної неподільної власності?
7. Які зміни в об'єктах власності відбуваються у сучасній економіці?

Теми рефератів:

1. Місце власності в економічній системі.
2. Теорія прав власності.
3. Еволюція типів і форм власності в процесі розвитку суспільства.
4. Державна власність в ринковій економіці.
5. Світовий досвід роздержавлення і приватизації.
6. Багатоманітність сучасних форм власності.
7. Сучасні тенденції розвитку відносин власності у промислово розвинутих країнах.
8. Реформа власності на землю в Україні.
9. Економічні та соціальні наслідки приватизації в Україні.
10. Роль інтелектуальної власності у постіндустріальній економіці.

Тема № 3 Національна економіка.

Семінарське заняття: Національна економіка.

Навчальна мета заняття: з'ясувати структуру та фактори розвитку національної економіки, розкрити форми прояву макроекономічної нестабільності.

Час проведення - 2 години.

Навчальні питання:

1. Національна економіка та основні показники її розвитку.
2. Циклічність розвитку національної економіки.
3. Інфляція та безробіття як форми прояву макроекономічної нестабільності.

Методичні вказівки до кожного навчального питання теми:

Національна економіка та основні показники її розвитку.

Національна економіка – це економічно й організаційно єдина система взаємозалежних галузей і сфер діяльності людей, яким властива відповідна пропорційність, взаємообумовлене розміщення на території, обмеженій державними кордонами.

Національна економіка має галузеву структуру. До *матеріальної сфери* належать ті галузі виробництва, в яких створюються *матеріальні блага* (паливно-енергетичний комплекс, промисловість, сільське і лісне господарство, будівництво), і підприємства, що надають *матеріальні послуги* (вантажний транспорт, обслуговування і ремонт техніки, оптова торгівля, громадське харчування, кредитно-фінансові послуги, спеціалізовані галузі ділових послуг (інформаційних, рекламних, консультаційних), прикладна наука).

До *сфери нематеріального* виробництва відносяться галузі, що виробляють *нематеріальні послуги* (роздрібна торгівля, пасажирський транспорт, зв'язок, що обслуговує населення, побутове обслуговування, житлово-комунальне господарство, охорона здоров'я, фундаментальна наука) та заклади, що створюють *духовні цінності* (освіта, культура, мистецтво тощо).

Виробництво матеріальних і нематеріальних послуг становить сферу послуг. Галузі цієї сфери не створюють матеріального продукту, але їх послуги необхідні для організації виробництва та для задоволення безпосередніх потреб людини.

Основним показником розвитку національної економіки є **Валовий внутрішній продукт (ВВП)** – ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у межах країни як національними, так і закордонними товаровиробниками протягом певного періоду часу.

Кінцеві товари – це ті, що призначені для кінцевого споживання, а не для подальшої переробки. Включення до ВВП вартості виключно кінцевих товарів дозволяє уникнути *проблеми подвійного рахунку* – багаторазового включення вартості сировини і матеріалів на кожній наступній стадії їх переробки.

Номинальний ВВП – обсяг продукції поточного року, виміряний в фактичних цінах даного року, а **реальний ВВП** – обсяг продукції поточного року, виміряний в цінах року, взятого за базисний.

Одна частина створеного в країні ВВП використовується для онагромадження капіталу, а інша розподіляється між її жителями. у вигляді різноманітних видів доходів. **Доходи** - грошові або натуральні надходження до суб'єктів господарської діяльності. **Національний дохід (НД)** – весь дохід, зароблений упродовж року власниками ресурсів, що є резидентами даної держави, незалежно від того, де ці ресурси використовуються у власній країні чи за кордоном.

Процес розподілу ВВП проходить дві *стадії*: первинний і вторинний розподіл. Останній ще називають перерозподілом.

На *першій стадії* створений у сфері матеріального виробництва ВВП розподіляється на такі частини, як амортизаційні відрахування та факторні доходи. Амортизаційні відрахування йдуть на відновлення використаного основного капіталу. Факторні доходи отримують суб'єкти, що брали участь у створенні ВВП: працівники сфери матеріального виробництва – у формі заробітної плати, підприємства – у формі прибутку, власники грошового капіталу – у формі позичкового проценту, процентного доходу, власники природних ресурсів – у формі ренти, власники інтелектуального капіталу – у формі гонорару, роялті, паушальних платежів тощо.

Вторинний розподіл відбувається у формі перерозподілу первинних доходів на користь працівників бюджетного сектору економіки, що надає безоплатні послуги, та соціально незахищених верств населення. В результаті утворюються вторинні доходи (соціальні трансферти, заробітна плата працівників бюджетного сектору економіки, зокрема сфери державного управління, національної оборони, правоохоронних органів, науки, освіти, охорони здоров'я тощо). Механізм перерозподілу включає такі *офіційні канали*, як держбюджет, ціни, пільги, соціальне страхування, благодійність. Крім того, перерозподіл доходів може відбуватися через *кримінальні канали* шляхом скоєння кримінальних злочинів (рекети, вимагання, хабарництво, крадіжки, шахрайство тощо).

Таким чином, до факторних доходів відносять *трудові доходи* (тобто доходи від продажу робочої сили) та *доходи від власності* (тобто доходи від продажу інших факторів виробництва). *Трудовими* вважаються заробітна плата (дохід від фактору виробництва «труд») та підприємницький дохід (дохід від фактору виробництва «підприємницька здібність»). **Підприємницький дохід** – частина прибутку, яка залишається у підприємця після сплати ним відсотків за взятий у позику капітал. Підприємець отримує цей дохід за свою організаційну і управлінську діяльність, новаторство і ризик.

Доходи від власності отримують власники *нетрудових* факторів виробництва: дивіденд – власник акціонерного капіталу, рента – власник природних ресурсів, позичковий процент – власник позичкового капіталу, процентний дохід – власник облігацій або банківських депозитів, гонорар – власник інтелектуального капіталу.

До *нетрудових доходів*, окрім доходів від власності, відносять **соціальні виплати (трансфертні доходи)** – платежі, які держава або громадські організації безоплатно здійснюють на користь громадян, що мають особливий соціальний статус і потребують матеріальної допомоги.

Всі розглянуті види доходів формуються у *легальному секторі* економіки. У *тіньовій економіці* формуються неофіційні та кримінальні доходи. *Неофіційні доходи* отримують зайняті у неофіційному та напівлегальному (прихованому) секторах тіньової економіки. Джерелами виникнення *кримінальних доходів* є різні види кримінальної діяльності.

Отримання кримінальних доходів далі має своє продовження у процесі відмивання «брудних» грошей, яке ставить за мету їх легалізацію, виведення з тіньового обороту.

Відмивання «брудних» грошей являє собою складний, досить тривалий процес, що включає безліч різноманітних операцій. Найбільш розповсюдженою є *трьохфазова модель*:

1) *розміщення* – відбувається введення «брудної» готівки в легальну фінансову систему;

2) *розширення* – в результаті багатьох операцій гроші відокремлюються від джерела їхнього походження, втрачають «сліди»;

3) *інтеграція* – гроші знаходять нове – «легальне» – джерело походження й інвестуються в легальну економіку.

Основним видом доходів є заробітна плата – дохід найманого працівника.

Функції заробітної плати: відтворювальна та мотиваційна.

На *розмір заробітної плати* впливають кількість і якість праці, умови праці, вартість життя в країні, фінансовий стан фірми, встановлений державою рівень мінімальної зарплати.

Потрібно розрізняти *номінальну і реальну заробітну плату*. **Номінальна заробітна плата** – це сума грошей, яку працівник отримує за свою працю протягом певного часу. **Реальна заробітна плата** – це кількість товарів і послуг, яку можна придбати за номінальну заробітну плату. *Рівень життя* визначається реальною, а не номінальною зарплатою.

Форми оплати праці: *відрядна* – залежить від кількості виробленої працівником продукції, використовується, насамперед, для оплати праці промислових і будівельних робітників; *почасова* – залежить від тривалості відпрацьованого часу, використовується для оплати праці спеціалістів, службовців, керівників.

1. Циклічність розвитку національної економіки.

Однією з закономірностей економічного розвитку є його циклічний характер.

Економічний цикл - це періодичні зростання та падіння ділової активності.

Загальну тривалість циклу вимірюють часом (рік, місяць і т.п.) між двома сусідніми вищими або двома сусідніми нижчими точками економічної активності.

Структура економічного циклу складається з чотирьох послідовних *фаз*: кризи, депресії, пожвавлення, піднесення. Розглянемо її на прикладі *класичного промислового циклу*.

Розвиток промислового циклу відбувається наступним чином. *Фаза піднесення* починається активним вводом у дію нових підприємств і модернізацією старих, ростом обсягів виробництва, зайнятості, інвестицій, особистих доходів, підвищенням попиту і закінчується *бумом* – періодом надвисокої зайнятості і перевантаження виробничих можливостей. Під час буму рівень цін, ставка заробітної плати і позичкового відсотку дуже високі. Економіка працює на грані своїх можливостей.

Неминучий наслідок буму – поворот у розвитку циклу, коли зростання виробництва змінюється спадом. Це свідчить про початок *фази кризи*. Зростання нереалізованих товарних запасів призведе до зниження обсягів виробництва. Скорочуються виробничі інвестиції і, відповідно, знижується попит на робочу силу. Це означає зростання безробіття, скорочення тривалості робочого тижня. Падає попит на сировину, а потім і пропозиція сировини. Спостерігається різке зменшення прибутків. Початковій стадії кризи відповідає максимальна ставка позичкового відсотку, яка поступово знижується в міру зниження попиту на кредитні ресурси. Зрештою, якщо спад глибокий і тривалий, відбувається зниження або уповільнення зростання товарних цін.

У *фазі депресії* падіння ВВП і збільшення безробіття суттєво уповільнюються, обсяг інвестицій наближається до нуля. Тому в цей період економіка характеризується застоєм у виробництві, млявістю торгівлі, наявністю великої маси вільного грошового капіталу. Через певний час економічна система минає нижчу точку циклу, яка називається *дном*, і починається *пожвавлення*. Тапер рух всіх економічних показників змінює напрям, доход і зайнятість знов починають зростати. Коли підприємства доводять обсяг виробництва до найвищої точки, що була досягнута у попередньому циклі, то починається *піднесення*.

Отже кожна з фаз циклу має свої особливості.

Основні риси фази кризи: перевиробництво товарів порівняно з платоспроможним попитом; падіння рівня цін внаслідок перевищення пропозиції товарів над платоспроможним попитом; скорочення обсягів виробництва; масове банкрутство промислових, фінансових, торгових підприємств; зростання безробіття і скорочення номінальної заробітної зарплати; поступове зниження ставки позичкового відсотку.

Основні риси фази депресії: скорочення виробничих інвестицій; збільшення запасів; скорочення попиту на робочу силу; різке падіння норми чистого прибутку; падіння обсягу продажу; скорочення попиту на кредитні ресурси.

Основні риси пожвавлення: зростання попиту на засоби виробництва; зростання попиту на робочу силу; зростання заробітної плати і відповідно платоспроможного попиту.

Основні риси піднесення: скорочення запасів; значний приріст виробничих інвестицій; різке зростання попиту на робочу силу; значний приріст загального рівня цін; високий рівень ставки позичкового відсотка.

За *тривалістю* економічні цикли поділяють на:

1) *короткі (малі) цикли* – коливання ділової активності 3—4 роки – пов’язані з відновленням рівноваги на споживчому ринку. Матеріальною основою малих циклів є процеси, що відбуваються у сфері грошових відносин.

2) *середні (промислові, економічні, ділові) цикли* – коливання ділової активності 7—11 років – пов’язані зі зміною попиту на засоби виробництва. Матеріальною основою періодичності середніх циклів є необхідність оновлення основного капіталу.

3) *великі цикли (довгі хвилі)* – періодичністю 40-60 років. Матеріальною основою великого циклу є зміна базових технологій і поколінь машин (стрибок технічного прогресу), оновлення об’єктів інфраструктури.

За теорією довгих хвиль Кондратьєва науково-технічний прогрес розвивається хвилеподібно з циклами 50-60 років. Упродовж останніх століть в історії технологічно-інноваційної еволюції було 5 хвиль, в результаті яких утворилося 5 технологічних укладів. Останній, започаткований у середині 80-х років, спирається на досягнення у сфері мікроелектроніки, інформатики, біотехнологій, генної інженерії, нових видів енергії, освоєнні космічного простору, супутникової технології.

2. Інфляція та безробіття як форми прояву макроекономічної нестабільності.

Основними формами прояву макроекономічної нестабільності підчас криз є інфляція та безробіття.

Інфляція – процес знецінення грошей у результаті перевантаження сфери обігу грошовою масою, незабезпеченою матеріальними цінностями. Отже, інфляція є проявом макроекономічної нестабільності, порушення пропорції між товарною і грошовою масою.

У світовій практиці прийнято вимірювати рівень інфляції за допомогою *індексу споживчих цін*, який показує зміни середнього рівня цін «ринкового кошика» споживчих товарів і послуг (в Україні цей «кошик» містить 335 найважливіших товарів).

З 2008 р. в Україні основним показником рівня інфляції прийнято вважати показник *базова інфляція*, який виключає короткострокові нерівномірні зміни цін під впливом окремих факторів, які носять адміністративний, подієвий, а також сезонний характер, тобто переважно мова йде про цінову динаміку, яка не враховує зміни цін на продовольство та енергоносії. Отже, базова інфляція не співпадає з індексом споживчих цін, і це потрібно враховувати при аналізі статистичних даних.

В залежності від темпів інфляції, розрізняють наступні *види інфляції*: **помірну** – зростання цін не більше 10% на рік. Виділяють окремий підвид помірної інфляції – *повзучу*, яка складає до 5% на рік (вважається, що вона справляє стимулюючий вплив на зростання сукупної пропозиції); *галонуючу* –

зростання цін від 10% до сотень відсотків на рік; *гіперінфляцію* – зростання цін на тисячі відсотків на рік.

З точки зору форм прояву розрізняють два *типи інфляції*: відкриту і подавлену (приховану).

Відкрита інфляція характеризується довгостроковим підвищенням цін. Вона може бути спровокована як факторами попиту, так і пропозиції, тому виділяють:

інфляцію попиту, що викликана підвищенням цін у відповідь на зростаючий попит. *Причинами інфляції попиту* може стати: надмірна емісія (випуск в обіг) грошей; зростання попиту в умовах повної зайнятості ресурсів, коли пропозицію неможливо збільшити відповідно до зростаючого попиту; інфляційні очікування (як реакція на очікувані бойові дії, стихійні лиха, неврожай, зміну політики уряду), що провокують ажіотажний попит і підвищення цін.

інфляцію витрат (пропозиції), що викликана підвищенням цін для покриття більш високих витрат виробництва. *Причинами інфляції витрат* може стати: зростання цін на сировину; збільшення податкового тиску; підвищення рівня оплати праці; зловживання монополієм становищем.

Інфляції попиту і витрат, як правило, не існують у чистому вигляді. В реальному житті вони переплітаються.

Подавлена інфляція проявляється у зростанні товарного дефіциту або у штучному обмеженні споживання (купони, талони, картки). Вона виникає у випадку: тимчасового «заморожування» цін і доходів; встановлення граничних цін на товари; тотального адміністративного контролю за цінами.

Подавлена інфляція притаманна адміністративно-командній системі господарювання, в якій панують фіксовані ціни, хоча іноді має місце і в умовах ринкової економіки підчас спроби приборкати інфляцію адміністративними методами. Але для ринкової економіки більш характерна відкрита інфляція.

Соціально-економічні наслідки інфляції: зниження життєвого рівня населення внаслідок зменшення реальних доходів громадян і знецінення заощаджень; перерозподіл національного доходу між різними соціальними верствами і групами населення, посилення соціального розшарування і соціальної напруги; підрив інвестиційного процесу внаслідок знецінення заощаджень і зниження стимулів до інвестування в умовах економічної невизначеності; дестабілізація економіки (в умовах гіперінфляції), що поширюється і на інші сфери суспільного життя та призводить до зростання злочинності через зниження стимулів до продуктивної праці (зростання крадіжок, шахрайств тощо); подавлена інфляція призводить до розгулу спекуляцій на «чорному ринку», довгих черг покупців.

Заходи антиінфляційної політики залежать від темпів інфляції: при інфляції у 20-30% проводиться **адаптивна політика** – поступове зниження темпів зростання грошової маси, пом'якшення її негативних наслідків шляхом індексації доходів населення; при інфляції понад 30% дієвою може бути тільки **активна політика («шокова терапія»)** – різке скорочення темпів зростання грошової маси шляхом грошових реформ конфіскаційного типу (наприклад,

реформа Павлова 1991 р. у СРСР), приватизація, зменшення державних витрат, збільшення податків, стримування зростання цін і доходів, антимонопольне регулювання.

При проведенні антимонопольної політики потрібно пам'ятати, що скорочення грошової маси обмежує можливості інвестування і може призвести до безробіття.

Найбільш соціально відчутним проявом макроекономічної нестабільності є безробіття. Воно являє собою *нерівновагу між наявними та залученими трудовими ресурсами*, постійне перебільшення сукупної пропозиції робочої сили над попитом на неї.

Безробіття – неможливість знайти роботу працездатним особам працездатного віку, які активно її шукають. *Рівень безробіття* розраховується як відношення кількості безробітних до економічно активного населення (тобто безробітних і зайнятих разом).

Основними *формами безробіття* є: **фрикційне безробіття** – тимчасове безробіття, яке пов'язане з добровільним чи вимушеним пошуком або очікуванням роботи; **структурне безробіття** пов'язано із структурними змінами в економіці, які викликають зміни попиту на окремі професії і фахи. Структурне безробіття є більш тривалим, бо виникає потреба професійної перепідготовки працівників; **циклічне безробіття** зумовлено циклічним розвитком суспільного виробництва, тому воно сягає максимуму в часи депресії та кризи, зводиться до мінімуму підчас економічного зростання.

Фрикційне і структурне безробіття складають так званий «*природний рівень безробіття*», що відповідає повній зайнятості, коли попит і пропозиція робочої сили врівноважені, а виробництво забезпечує потенційний обсяг ВВП. Природне безробіття є резервом робочої сили, здатної переміщуватися між галузями і регіонами в залежності від потреб виробництва. В кожній країні природний рівень безробіття є різним, він підраховується як середня величина фактичного безробіття за тривалий час (40-50 років). Коли фактичний рівень безробіття перевищує його природний рівень виникає циклічне безробіття, що становить економічну і соціальну небезпеку.

В країнах з перехідною економікою також спостерігається специфічна форма безробіття – **приховане безробіття**, коли працівник офіційно має робоче місце, але перебуває у вимушеній відпустці без збереження зарплати.

Соціально-економічні наслідки безробіття: відставання фактичного ВВП від потенційного (вироблено менше, ніж можливо за умови повного використання ресурсів); зменшення доходів населення; збільшення виплат допомоги по безробіттю; зменшення податкових надходжень; дискваліфікація працівників; погіршення фізичного і психічного стану безробітних (розпад родин, зростання алкоголізму і наркоманії, зростання психічних розладів, збільшення кількості самогубств); соціальна і політична нестабільність (соціальна напруга і конфлікти здатні викликати соціальні вибухи); зростання рівня злочинності (через відсутність можливості працювати у легальному секторі економіки).

За дослідження американських вчених, підвищення рівня безробіття на 1%, яке зберігається протягом 6 років, викликає зростання загальної смертності

на 2 %, числа самогубств – на 4,1%, числа вбивств – на 5,7%, числа ув'язнених – на 4%, числа психічно хворих – на 4%.

Враховуючи тяжкі соціальні і економічні наслідки безробіття регулювання цієї сфери має особливе значення. Основне завдання регулювання зайнятості є утримання безробіття на природному рівні, що і означає досягнення повної зайнятості.

Державна політика регулювання зайнятості складається з трьох основних напрямків:

1. правове забезпечення трудових відносин (регулювання найму і використання робочої сили);
2. працевлаштування незайнятого населення (фінансування системи громадських робіт (будівництво доріг, прибирання парків тощо), стимулювання створення нових робочих місць у приватному секторі, розвиток самозайнятості населення (малий бізнес), розвиток системи професійної перепідготовки працівників, розробка цільових програм працевлаштування молоді, жінок, інвалідів, працівників галузей, що реструктуризуються);
3. соціальний захист потерпілих від безробіття (виплата допомоги по безробіттю).

Питаннями працевлаштування, професійної перепідготовки, наданням допомоги безробітним займається державна служба зайнятості, яка має розгалужену мережу обласних і районних центрів зайнятості.

Додаткові питання:

1. Розкрийте структуру ринку.
2. Які фактори впливають на зміну попиту на товар?
3. Розкрийте механізм формування ринкової рівноваги.
4. Який взаємозв'язок існує між податковою політикою держави і рівнем пропозиції в легальному секторі економіки?
5. Назвіть методи недобросовісної конкуренції та засоби боротьби з ними.
6. Проаналізуйте основні переваги та недоліки досконалої конкуренції.
7. Охарактеризуйте основні типи монопольних об'єднань.
8. Назвіть найбільш поширені в реальній практиці господарювання типи ринкових структур.
9. Якою є роль конкуренції для функціонування ринкової економіки?

Теми рефератів

1. Національні моделі ринкової економіки.
2. Моделі переходу до ринку.
3. Економічний аналіз функціонування ринку наркотиків.
4. Функціонування інфраструктури національного ринку в Україні.
5. Типи ринкових структур.
6. Недобросовісна конкуренція: сутність та особливості в Україні.
7. Корупція як метод отримання конкурентних переваг.
8. Монополізація економіки як наслідок загострення конкуренції.

9. Особливості формування конкурентного середовища в Україні.
10. Антимонопольне регулювання: сутність та історія розвитку.

Тема № 4: Фінансово-кредитна система.

Семінарське заняття: Фінансово-кредитна система.

Навчальна мета заняття: з'ясувати сутність, значення та структуру грошово-кредитної системи країни, функції банків, з'ясувати сутність, значення та структуру фінансової системи, структуру та джерела формування державного бюджету, сутність та види податків.

Час проведення - 2 години

Навчальні питання:

1. Грошова система: сутність та структура.
2. Кредитно-банківська система.
3. Фінансова система.

Методичні вказівки до кожного навчального питання теми:

Грошова система: сутність та структура.

Грошова система – це встановлена державою форма організації грошового обороту в країні.

Грошова система складається історично, її зміст і структурні елементи відображають досягнутий соціально-економічний рівень розвитку країни. Вона є складовим елементом господарського механізму і регулюється законами, встановленими державою. Грошова система є важливим елементом суверенітету країни.

Грошова система містить наступні *елементи*: грошова одиниця; масштаб цін; державні грошові знаки (банківські білети; казначейські білети; розмінна (білонна) монета); валютний курс; організація емісії та обігу грошових знаків; організація міжнародних розрахунків; суб'єкт грошово-кредитного і валютного регулювання.

Грошовий обіг – це рух грошових коштів в готівковій та безготівковій формах, що обслуговують реалізацію товарів, а також нетоварні платежі в національній економіці.

Виділяють наступні *форми грошового обігу*: **готівковий обіг** – сукупність платежів готівковими коштами (банкноти, казначейські білети, білонні монети) при купівлі товарів, оплаті різних видів послуг, при виплаті заробітної плати, пенсій, субсидій тощо; **безготівковий обіг** – це сукупність платежів, що здійснюються без використання готівкових грошей, а на основі банківських депозитів за допомогою чеків, векселів, платіжних карток.

Оскільки внаслідок інфляційних процесів гроші знецінюються, з метою стабілізації грошового обігу можуть поводитися **грошові реформи** – повна або часткова структурна перебудова державою наявної в країні грошової системи. В рамках грошової реформи можуть здійснюватися наступні *заходи*: деномінація; нуліфікація; девальвація; ревальвація.

1. Кредитно-банківська система.

Кредит – це система економічних відносин з приводу акумуляції та використання тимчасово вільних грошових коштів на умовах обов’язкового повернення їх у певний строк з оплатою у вигляді відсотка.

Необхідність кредитних відносин у ринковому господарстві обумовлена наявністю у одних економічних суб’єктів тимчасово вільних грошових коштів (надлишки коштів у вигляді амортизаційних відрахувань, тимчасово «зайві» кошти через незбіг у часі реалізації товарів та послуг і придбання нових партій сировини, матеріалів тощо, а також у зв’язку з сезонним виробництвом; кошти заощадженні, але не використані для нового будівництва, реновації основного капіталу; виплати заробітної плати, грошові доходи й заощадження населення), а у інших – потреби в додаткових грошових ресурсах понад ті, які вони мають на даний момент. Ця суперечність вирішується з допомогою кредиту.

Найкраще суть кредиту проявляється у *принципах кредитування*: строковість передбачає, що кредити видаються на конкретні строки, після закінчення яких вони мають бути повернені; поворотність кредиту витікає з самої суті позичкового капіталу; платність означає, що за користування кредитом необхідно платити позичковий відсоток; цільовий характер кредиту означає, що кредитна установа має знати, на які цілі видається кредит; матеріальна забезпеченість кредиту досягається за допомогою застави або гарантування (поручительства).

Кредитні відносини є дуже різноманітні. Розрізняють такі *форми кредиту*.

Банківський кредит надається банками й іншими кредитними установами підприємцям у вигляді грошових позик.

Комерційний кредит надається одними фірмами іншим у товарній формі, тобто у вигляді продажу товару з відстрочкою платежу. Інструментом комерційного кредиту є вексель.

Споживчий кредит надається фізичним особам на придбання товарів тривалого використання (меблі, автомашини, побутова техніка).

Державний кредит надається населенням країни своєму уряду (державі) шляхом купівлі державних цінних паперів (облігації внутрішньої державної позики України та казначейські зобов’язання України).

Міжнародний кредит надається міжнародними фінансовими організаціями, урядами чи підприємцями інших держав в грошовій або товарній формах.

Іпотечний кредит надається банками у вигляді довгострокових позик під заставу нерухомості.

Ломбардний кредит надається ломбардами у вигляді короткострокової позики під заставу рухомого майна.

Кредитні відносини у кожній країні залежать від розвиненості кредитної системи. Структура кредитної системи в різних країнах з ринковою економікою хоч і має свою специфіку, однак їй властиві й загальні риси.

Кредитна система являє собою сукупність кредитно-фінансових установ, що акумулюють та надають у кредит грошові кошти. До неї входять *банківська та парабанківська* складова.

Банківська система України є дворівневою і складається з Національного банку України та комерційних банків різних видів і форм власності.

Національний банк України (перший рівень банківської системи) за своїм правовим статусом є однією з найважливіших інституцій держави. Він не входить до жодної з гілок влади. Свою діяльність здійснює на засадах незалежності та економічної самостійності. Проте цей головний орган банківської системи з ряду питань є залежним від Верховної Ради України, перед якою і звітує про свою діяльність.

Національний банк України є центральним банком, який здійснює наступні *функції*: проведення єдиної державної грошово-кредитної політики з метою забезпечення стабільності національної грошової одиниці; підтримка стабільності курсу національної валюти, валютний контроль; емісія національних грошових знаків, організація їх обігу та вилучення з обігу; надання кредитів комерційним банкам; випуск і погашення державних цінних паперів, управління рахунками уряду; здійснення зарубіжних фінансових операцій, в тому числі і обслуговування зовнішнього державного боргу; збереження офіційних золотовалютних резервів; загальний нагляд за діяльністю кредитно-фінансових установ України й виконання фінансового законодавства.

На другому рівні банківської системи України діють *комерційні банки*. Комерційні банки в Україні створюються у формі публічного акціонерного товариства або кооперативного банку. Вони можуть бути засновані на державній, колективній (кооперативні банки), акціонерній формі власності.

Банківські операції поділяються на пасивні, активні й комісійні (посередницькі) операції.

Пасивні операції пов'язані з створенням банківських ресурсів за рахунок власних та залучених коштів. До них відносять: формування статутного капіталу банку та резервного фонду на покриття непередбачених збитків; емісія і розміщення цінних паперів банку; залучення депозитів (поточних, ощадних, строкових); залучення міжбанківських кредитів тощо.

Активні операції банки проводять з метою прибуткового розміщення залучених коштів. Вони включають: кредитні – видача позик; інвестиційні – операції з цінними паперами.

Комісійні операції – виконання окремих доручень клієнтів за певну винагороду (комісію). До комісійних операцій належать наступні: розрахунково-касове обслуговування клієнтів; переказ грошей; інкасації коштів та перевезення валютних цінностей; довірчі (трастові) послуги – управління майном та і фондовими цінностями, виконання інших послуг в інтересах і за дорученням клієнтів на правах довіреної особи; валютні операції; операції з дорогоцінними металами та природним дорогоцінним камінням; зберігання цінностей або надання в оренду індивідуального банківського сейфа; надання консультаційних послуг, пов'язаних з банківською діяльністю тощо.

Таким чином, сучасний комерційний банк являє собою багатофункціональний кредитно-фінансовий комплекс, який поєднує депозитно-позичкові, інвестиційно-консультаційні та інші банківські операції, діапазон яких досить широкий.

Другою складовою кредитної системи є *парабанківська система*, яка включає спеціалізовані кредитно-фінансові інститути, що функціонують у вузьких секторах фінансового ринку, де вимагаються спеціальні знання та технічні засоби, зокрема: страхові компанії, пенсійні фонди, факторингові компанії, інвестиційні фонди, довірчі товариства (трастові компанії), кредитні товариства, кредитні спілки, ломбарди, фінансові компанії, лізингові компанії.

2. Фінансова система.

Фінанси – це сукупність специфічних грошових відносин, пов'язаних із формуванням, розподілом, перерозподілом і використанням централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів з метою вирішення економічних, соціальних і політичних завдань.

Суб'єктами фінансових відносин є держава, підприємства, організації, фізичні особи.

Основним *об'єктом* фінансових відносин є валовий внутрішній продукт.

Значення фінансів для функціонування економічної системи відображають їх функції – розподільча, контрольна та стимулююча.

Розподільча функція пов'язана з розподілом і перерозподілом валового внутрішнього продукту, формуванням і використанням централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів.

Контрольна функція фінансів зумовлюється об'єктивно притаманною їм здатністю кількісно відображати рух фінансових ресурсів і забезпечувати контроль за дотриманням пропорцій у розподілі валового внутрішнього продукту, правильністю формування, розподілу та використання фінансових ресурсів держави і суб'єктів господарювання. На практиці вона реалізується у діяльності системи державних органів, які здійснюють фінансовий контроль. В Україні до них належить Міністерство фінансів, Рахункова палата, Державна казначейська служба, Державна фіскальна служба, Державна служба фінансового моніторингу, Державна фінансова інспекція та деякі інші. Фінансовий контроль здійснюється на підставі інформації, джерелом якої є фінансова звітність, тобто така бухгалтерська звітність, що містить дані про фінансовий стан, результати діяльності та рух грошових коштів суб'єктів господарювання.

Стимулююча функція пов'язана з використанням фінансів як інструменту економічного стимулювання, що може суттєво впливати на розвиток виробництва, підвищення його ефективності, наприклад, шляхом встановлення фінансових пільг або застосування фінансових санкцій.

Фінансова система – це сукупність фінансових відносин та інститутів, що регулюють ці відносини.

Централізовані фінанси концентруються у бюджетах та державних позабюджетних фондах і формують *державні фінанси*.

Бюджетом називають план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду. Докладніше система бюджетів України буде розглянута у наступному питанні.

Позабюджетні фонди – грошові кошти держави, які мають цільове призначення і не входять до державного бюджету. Вони створюються за рахунок субсидій з бюджету, позик, спеціальних податків та зборів. Позабюджетні фонди розширюють можливості втручання держави в економіку, обминаючи бюджет, та можуть використовуватися як резерви, до яких уряд звертається в разі фінансових труднощів. В Україні існують такі позабюджетні фонди як Пенсійний фонд, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків на виробництві і професійних захворювань, що спричинили втрату працездатності та ін.

Децентралізовані фінанси перебувають у розпорядженні:

- підприємств нефінансового сектору (основні джерела фінансових ресурсів – виручка від реалізації товарів або послуг, амортизаційний фонд);
- підприємств фінансового сектору, тобто установ банківської та парабанківської системи (джерела фінансових ресурсів залежать від виду діяльності кожної установи, наприклад, для банків це можуть бути депозитні внески, для страхових компаній та пенсійних фондів – страхові внески, лізингових компаній – лізингові платежі, факторингових компаній – комісійна винагорода тощо);
- некомерційних організацій, тобто громадських організацій, партій, благодійних фондів, релігійних общин тощо (основне джерело фінансових ресурсів – добровільні внески фізичних та юридичних осіб);
- населення (джерела фінансових ресурсів – різні види особистих доходів).

Всі ланки фінансової системи взаємопов'язані.

Кожна країна має свою **бюджетну систему**, яка являє собою засновану на економічних відносинах та правових нормах сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, що побудована з урахуванням державного і адміністративно-територіального устроїв.

Бюджетна система України складається з:

- *державного бюджету*;
- *місцевих бюджетів*.

Центральною ланкою бюджетної системи є **державний бюджет** – централізований фонд грошових ресурсів, які уряд країни використовує для виконання своїх функцій.

З практичної точки зору, державний бюджет являє собою річний план державних видатків і джерел їх фінансового покриття. Проект бюджету щорічно розробляється урядом, обговорюється та затверджується парламентом, а по завершенні бюджетного періоду, який триває з 1 січня до 31 грудня того ж року, виконавча влада звітує про виконання бюджету перед парламентом. Правильність та ефективність використання бюджетних коштів контролює Рахункова палата парламенту.

Структура бюджету складається з доходної та видаткової частин.

Доходи бюджету формують: податкові надходження (податки, збори, рентна плата за природні ресурси, мито та інші обов'язкові платежі); неподаткові надходження (доходи від власності та підприємницької діяльності, адміністративні збори та платежі, надходження від штрафів та фінансових санкцій, кошти від продажу конфіскованого майна та ін.); доходи від операцій з капіталом (доходи від продажу державного майна); офіційні трансферти (кошти, одержані від інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі); внески до цільових бюджетних фондів (наприклад, Фонд ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення, Державний інноваційний фонд, Фонд соціального захисту інвалідів, Державний фонд охорони навколишнього природного середовища тощо).

Видатки бюджету показують напрямки і цілі бюджетних виплат: соціальні трансферти; фінансування бюджетного сектору економіки (освіта, охорона здоров'я, наука, культура, спорт, правоохоронні органи тощо); національна оборона; утримання апарату управління; фінансування розвитку економіки; виплата процентів за державним боргом.

Доходів бюджету має вистачати на покриття його видатків. Однак можуть виникнути наступні бюджетні дисбаланси: **профіцит**, коли доходи бюджету перевищують його видатки; **дефіцит**, коли видатки бюджету перевищують його доходи.

Прийняття Державного бюджету України або місцевих бюджетів на відповідний бюджетний період з дефіцитом дозволяється у разі наявності обґрунтованих джерел фінансування дефіциту відповідного бюджету. Економічно безпечною є величина бюджетного дефіциту, що не перевищує 3% ВВП відповідного року.

Джерелами фінансування дефіциту бюджетів є державні внутрішні та зовнішні запозичення, а також вільний залишок бюджетних коштів. Запозичення не використовуються для забезпечення фінансовими ресурсами поточних видатків, за винятком випадків, коли це необхідно для збереження загальної економічної рівноваги. Емісійні кошти Національного банку України не можуть бути джерелом фінансування дефіциту Державного бюджету України (ст. 6 Бюджетного Кодексу України).

Внаслідок фінансування дефіциту бюджету за рахунок запозичень формується **державний борг** – загальна сума непогашених дефіцитів бюджету, яка накопичена за час існування країни.

Державний борг справляє суперечливий вплив на національну економіку. З одного боку, запозичення дозволяють уряду країни виконувати важливі соціально-економічні завдання і підтримувати життєздатність держави. З іншого боку, існування в країні державного боргу має *негативні економічні наслідки*: у короткостроковому періоді він може викликати ефект витіснення фінансових коштів з інвестиційної сфери у сферу фінансування державного боргу (оскільки в останній спеціально створюються більш вигідні умови з точки зору доходності); у довгостроковому періоді відбувається зменшення

нагромадження капіталу і споживання через збільшення податків, що необхідно для обслуговування державного боргу.

Економічні наслідки державного боргу також залежать від його величини. **Безпечний рівень боргу** – це такий рівень, при якому держава може своєчасно і в повному обсязі виконувати свої боргові зобов'язання без проведення реструктуризації цих зобов'язань чи оголошення дефолту (тобто відмови боржника від виконання власних зобов'язань за борговими цінними паперами і кредитами), а також здійснювати державні запозичення за прийнятними відсотковими ставками. Згідно Бюджетного Кодексу України величина державного боргу не повинна перевищувати 60% фактичного річного обсягу ВВП.

Податкова система – це сукупність встановлених у країні податків, які взаємопов'язані, органічно доповнюють один одного, не суперечать системі в цілому та окремим її елементам.

В податковій системі України розрізняють податки і збори. **Податком** є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку.

Класифікувати податки можна за різними критеріями.

За *механізмом формування* податки поділяють на: **прямі**, що стягуються безпосередньо у власників майна і одержувачів доходів; **непрямі**, що стягуються при використанні доходу через надбавку до ціни товару або послуги, тобто включаються у їх ціну.

Збором (платою, внеском) є обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників зборів, з умовою отримання ними спеціальної вигоди, у тому числі внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій.

В Україні встановлено загальнодержавні та місцеві податки та збори. До **загальнодержавних** належать податки та збори, що є обов'язковими до сплати на усій території України. До **місцевих** належать податки та збори, що встановлені відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, рішеннями сільських, селищних і міських рад у межах їх повноважень, і є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

Податкова система справляє суттєвий вплив на функціонування національної економіки, тому дуже важливо, щоб вона була ефективною. Якщо цього не вдається досягнути, погіршуються загальні умови економічної діяльності в країні і спонукає суб'єктів господарювання ухилятися від сплати податків, переводити свої доходи і активи до інших країн з більш «вигідною» податковою системою. Найчастіше в таких випадках перевага віддається так званим офшорним зонам.

Офшорними зонами (юрисдикціями) називають ті країни чи окремі адміністративні території країн, де на державному рівні для визначених типів компаній, власниками яких є іноземці, встановлені значні пільги з оподаткування, спрощені чи відсутні вимоги до бухгалтерського обліку й аудиту, частково чи цілком зняті митні і торгові обмеження.

Умовами надання пільг для таких компаній є їх нерезидентність, тобто ними повинні володіти іноземці й прибутки мають отримуватися за межами юрисдикції, де вони зареєстровані. Справа в тому, що компанія може бути зареєстрована в офшорній зоні і все-таки не бути резидентною усередині країни реєстрації, якщо нею володіють і керують нерезиденти країни реєстрації, бізнес компанії здійснюється за межами країни реєстрації і жоден дохід не отримується усередині неї. Заборона діяльності офшорних компаній у країнах реєстрації обумовлена тим, що у протилежному випадку місцеві фірми змушені були б працювати у гірших умовах у порівнянні з офшорними, що мають податкові пільги. Таким чином, офшорні зони не є інтегрованою частиною національної економіки, і внутрішній ринок ізолюваний від офшорної економічної діяльності.

Основні переваги економічної діяльності в офшорних зонах полягають у наступному: низькі податки чи їх відсутність; досягнення анонімності й конфіденційності господарських операцій та прав власності; відсутність валютних обмежень; надійна, ефективна і недорога банківська система; можливість одержання дозволу на роботу й на проживання (у деяких зонах); можливість законного володіння нерухомістю за кордоном (у деяких зонах); наявність умов для обходу різних обмежень і ембарго (заборона на постачання) по окремих видах діяльності і товарах; низькі адміністративні витрати, необхідні для поточної діяльності; використання зручних прапорів (судноплавство); політична й економічна стабільність; розвинута ділова та соціальна інфраструктура: мережа комунікацій та сучасні засоби зв'язку, внутрішнє транспортне сполучення, відповідні умови проживання, медичне обслуговування, володіння місцевими жителями і обслуговуючим персоналом іноземними мовами, наявність кваліфікованих фахівців - нотаріусів, адвокатів, бухгалтерів тощо.

Оскільки операції з офшорними зонами дуже часто використовуються для ухилення від сплати податків та відмивання брудних грошей, багато держав світу застосовують фінансові санкції з метою обмеження таких операцій.

Додаткові питання:

1. Чому грошова система є важливим елементом суверенітету країни?
2. Які елементи містить грошова система?
3. Які особливості має сучасна грошова система?
4. За допомогою яких інструментів відбувається безготівковий обіг грошей?
5. Який характер мала грошова реформа 1996 р. в Україні?
6. Чим обумовлена необхідність кредитних відносин у ринковому господарстві?
7. Порівняйте основні форми кредиту.
8. Чим відрізняються банківська та парабанківська системи?
9. В якому випадку можливе розкриття інформації, що містить банківську таємницю?
10. Яких клієнтів банк зобов'язаний ідентифікувати?

Теми рефератів:

1. Історія виникнення та становлення грошової одиниці України.
2. Структура грошової маси в Україні.
3. Роль кредиту в розвитку ринкової економіки.
4. Особливості кредитних відносин у ісламських країнах.
5. Проблеми розвитку банківської системи України.
6. Причини існування банківської таємниці та підстави для її розкриття.
7. Проблеми економічної безпеки банківської системи.
8. Страхування як форма економічних відносин.
9. Злочини в кредитно-банківській системі.
10. Роль первинного фінансового моніторингу в системі запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Тема №5: Бухгалтерські документи та матеріали інвентаризації. Практика їх використання при розкритті злочинів.

Навчальна мета заняття: ознайомитися з документацією та практикою використання первинних документів, ознайомитися з документами, що оформлюються при проведенні інвентаризації, та порядком визначення результатів інвентаризації.

Час проведення семінарського заняття – 2 години.

Час проведення практичного заняття – 2 години.

Навчальні питання:

1. Бухгалтерські документи, їх класифікація й значення в юридичній практиці.
2. Методи документального контролю.
3. Методи фактичного контролю.

Методичні вказівки до кожного навчального питання теми:

1. Бухгалтерські документи, їх класифікація й значення в юридичній практиці.

У перекладі з латинської ДОКУМЕНТ- це **доказ**. Кожна господарська операція, що здійснюється на тому чи іншому підприємстві, фірмі повинна бути відразу зафіксована в документі. Така реєстрація господарських операцій є **первинним спостереженням**, а документи - **первинними**.

Первинні документи - це документи, створені в письмовій або електронній формі, які фіксують і підтверджують господарські операції, включаючи розпорядження й дозволи адміністрації (власника) на їх здійснення та подальший облік. Отже, тільки документи являють собою письмовий доказ здійснення господарських операцій і права на їх здійснення.

Основними законодавчо-нормативними актами регулюючими складання, оформлення й зберігання бухгалтерських документів є *Закон «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність»* і *Положення про документування*

записів у бухгалтерському обліку від 24.10.1995 року № 88 зі змінами й доповненнями.

Об'єктами первинного обліку є: придбання й витрати матеріальних ресурсів, надходження й використання грошових коштів, витрати на виробництво, відвантаження й реалізацію продукції.

Правильно оформлений первинний документ на дійсно виконану господарську операцію має найбільшу доказову силу, оскільки він як правило, має підписи двох сторін. А відтак первинні документи є незамінним у юридичній практиці.

Облікова документація повинна бути чіткою, простою, складеною за встановленими правилами державною мовою. Кожен документ повинен містити всі дані (відомості) про ту або іншу операцію. Такі дані називаються **реквізитами**.

Обов'язковими для всіх первинних документів є назва документа, його №, дата й місце складання, назва підприємства від імені якого складений документ, зміст й обсяг господарської операції, одиниці виміру господарських операцій, посади осіб відповідальних за здійснення господарських операцій, особистий підпис осіб відповідальних за господарську операцію, а в необхідних випадках підпис може бути скріплений печаткою підприємства.

Крім зазначених реквізитів, первинні документи *залежно від характеру* операції можуть мати додаткові реквізити. Наприклад, розрахункові документи - ідентифікаційний код платника й одержувача коштів, найменування банку платника й одержувача, код банків. А такі документи, як *заяви на акредитив* мають ряд інших реквізитів - вид, строк, умови акредитива та інше

Первинні документи складають на стандартних бланках, затверджених у встановленому порядку. Але в умовах застосування комп'ютерної техніки, відповідно до облікової політики даного підприємства, суб'єкти господарювання мають право самостійно виготовляти бланки первинних документів. При цьому вони повинні повністю відповідати стандартним бланкам. Однак, не можуть бути виготовлені підприємствами **бланки строгої звітності**. Вони мають спеціальний захист і нумерацію. Забезпечуються підприємства такими бланками в централізованому порядку. Наприклад, бланками грошових, рахункових чеків забезпечує Національний банк.

У випадку складання й збереження первинних документів і реєстрів бухгалтерського обліку на електронних носіях, суб'єкти господарювання зобов'язані за свій рахунок виготовити їх копії на паперових носіях на вимогу контролюючих органів і контрагентів.

Підприємство застосовує всі необхідні заходи щодо запобігання несанкціонованого й непомітного виправлення записів у первинних документах і реєстрах бухгалтерського обліку й забезпечує їхнє належне зберігання протягом установленого строку.

Записи в первинних й інших облікових документах повинні бути виконані тільки чорнилом темного кольору, всі вільні рядки прокреслені. А касові документи після виплати або одержання готівки, а також їх перевірки й

оформлення, повинні бути погашені написом «вручну» або з використанням штампа «ОТРИМАНО» або «СПЛАЧЕНО»

У процесі оформлення господарських операцій, а відтак і розслідування злочинів, використовують різні види документів. Для забезпечення правильного застосування вони класифікуються за наступними ознаками:

За призначенням документи підрозділяються на: *розпорядчі, виконавчі, документи бухгалтерського оформлення, комбіновані.*

За економічним змістом (за видами операцій) бухгалтерські документи поділяються на: *матеріальні, касові, банківські, розрахункові.*

За ступенем узагальнення розрізняють: *первинні та зведені.*

За способом використання операцій документи діляться на: *разові та накопичувальні.*

За місцем складання документи підрозділяються на: *внутрішні та зовнішні.*

За якісними ознаками - на *повноцінні і неповноцінні.*

Повноцінні відповідають наступним вимогам:

-- повинні бути складені за діючими правилами та формами, тобто відповідати формальним вимогам;

- передбачати законну операцію;

- передбачати операцію, що дійсно була виконана.

Документи, які не відповідають хоч би одній із цих вимог є **недоброякісними**. Недоброякісні документи, що не відповідають фактично виконаним господарським операціям, тобто дійсності, є **фіктивними чи підробними**. До них відносяться:

- **документи**, в яких відображені операції, що в дійсності не виконані;

- **документи**, в яких не відображені фактично виконані операції;

- **документи**, що відображають операцію в перекрученому вигляді - невірно вказана дата операції, вид матеріальних цінностей, їх кількість, таке інше.

Документи, що складені з порушенням нормативно-законодавчих актів можуть свідчити про економічні злочини чи правопорушення. Але остаточний висновок слід зробити тільки після використання методів документального та фактичного контролю, адже в кожному випадку необхідно виключити випадкові помилки.

Слід мати на увазі, що документи, які оформлені з порушенням правил (наприклад, не всі реквізити), а також документи, що передбачають незаконну, але фактично виконану операцію, **вважаються справжніми**.

Також, слід зазначити, що одні й ті самі документи можуть відноситися до різних класифікаційних груп. Наприклад, касовий ордер є комбінованим, касовим, первинним, разовим і внутрішнім документом.

Виправлення помилок в первинних документах та облікових регістрах регламентується *Положенням (Стандартом) бухгалтерського обліку № 6, затвердженого наказом Міністерства фінансів № 137 від 28 травня 1999 р.*

У документах, якими оформлені **касові й банківські операції** та операції з цінними паперами, виправлення **не допускаються**. Виправлення у інших первинних документах та облікових регістрах роблять таким чином:

Помилки в первинних документах, облікових реєстрах і звітах, заповнених від руки, виправляються **коректурним способом**, а саме: неправильний текст (або цифри) закреслюється і над закресленим надписується правильний. Закреслення здійснюється однією рисою так, щоб можна було прочитати виправлене.

Помилки в облікових реєстрах за минулий звітний період виправляються **способом «червоного сторно»**. Він передбачає складання бухгалтерської довідки, в яку помилка (сума чи кореспонденція рахунків) заноситься червоним чорнилом. Внесенням цих даних до облікового реєстру в місяці, в якому виявлено помилку, ліквідується неправильний запис і відображаються правильні сума та кореспонденція рахунків бухгалтерського обліку.

У разі, якщо в обліковому регістрі пропущена бухгалтерська проводка, то складають довідку на додатковий бухгалтерський запис (проводку) чорнилом темного кольору.

Виправлення помилки обов'язково супроводжується написом «виправлено» та підтверджується підписами відповідальних за складання документів осіб із зазначенням дати виправлення.

Порядок виправлення помилок у документах і регістрах, що створені машинним способом, встановлюються вказівками з організації бухгалтерського обліку з використанням обчислювальної техніки.

Бухгалтерські документи (первинні, облікові регістри, фінансова звітність) можуть видаватися з бухгалтерії, а також з архіву тільки з дозволу головного бухгалтера.

*Вилучення бухгалтерських документів у суб'єктів господарювання незалежно від виду діяльності і форми власності здійснюється правоохоронними органами відповідно до Закону про Національну поліцію (ст. 12) або Кримінального процесуального кодексу, ст. 69. Безпосередньою підставою для вилучення первинних документів, облікових регістрів, фінансової звітності є постанова органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і судів, державно-ревізійної та податкової служб відповідно до чинного законодавства України. Вилучення оформлюється протоколом (актом), копія якого вручається під розписку відповідній посадовій особі підприємства, установи. З дозволу і в присутності представників органів, які здійснюють вилучення, відповідні посадові особи підприємства, установи **можуть зробити копії** та скласти реєстр документів, що вилучаються, з зазначенням підстав і дати вилучення.*

Якщо вилучаються **недооформлені** (незброшуровані, непронумеровані тощо) томи документів, то з дозволу і в присутності представників органів, що здійснюють вилучення, відповідні посадові особи підприємства, установи можуть дооформити ці томи (зробити опис, пронумерувати аркуші, зброшурувати, опечатати, засвідчити своїм підписом та печаткою).

Органи, що вилучили документи, забезпечують підприємствам, установам за їхнім письмовим зверненням можливість зробити витяг, копію документів для видачі довідок за обставинами згідно із законодавством.

У разі **повернення** вказаними органами документів, що були раніше вилучені, вони приймаються під розписку відповідною посадовою особою підприємства, установи та разом з рішенням про повернення підшиваються до тих томів, з яких документи були вилучені та в яких містяться постанови про вилучення, реєстр і копії таких документів.

У разі **пропажі або знищення первинних документів**, облікових реєстрів і звітів керівник підприємства, установи **письмово повідомляє про це правоохоронні органи та наказом призначає комісію** для встановлення переліку документів, яких бракує, і розслідування причин їх пропажі або знищення. Для участі в роботі комісії залучаються представники слідчих органів, охорони і державного пожежного нагляду. Результати роботи комісії оформлюються актом з подальшим затвердженням його керівником підприємства, установи. Копія акта в 10-денний термін надсилається керівному органу, до сфери управління якого належать підприємство, установа, а також: підприємством — державній податковій адміністрації; установою — місцевому фінансовому органу.

2. Методи документального контролю.

Не дивлячись на маскування злочинцями даних при скоєнні злочину, останній так чи інакше залишає сліди в документах, в тому числі і бухгалтерських. Відтак, розслідування злочинних дій економічного характеру тих чи інших осіб пов'язане із застосуванням ряду спеціальних методів документальної перевірки.

Розкриття замаскованих злочинів здійснюється шляхом виявлення в облікових документах таких обставин:

- а) протиріччя в змісті окремого документу,
- б) протиріччя між даними кількох взаємопов'язаних документів,
- в) відхилення облікових даних, що містяться в документах, від звичайного порядку руху майна.

Відповідно до цього методи дослідження облікових даних поділяють на три групи:

1. Метод дослідження окремого документа.
2. Методи дослідження кількох документів, які відображають певну господарську операцію або взаємопов'язані операції.
3. Методи дослідження облікових даних, які відображають рух однорідного майна.

Документи можуть досліджуватися суцільним і вибіркоким способом.

Метод дослідження окремого документа застосовується для виявлення протиріч у змісті документа між окремими зафіксованими у ньому даними, а також з метою визначення дійсності документа (наявність усіх потрібних реквізитів).

Дослідження окремого документа здійснюється за наступними параметрами:

- перевірка документів по формі;
- нормативна перевірка;
- логічна перевірка;
- арифметична перевірка.

Застосування методу дослідження окремого документа дає можливість оперативному співробітнику чи ревізору виявити підроблені документи, які є ознакою таких злочинів, як розкрадання майна підприємства і службова підробка. На практиці бувають випадки, коли відображені в окремому обліковому документі дані не містять у собі будь-яких протиріч. У той же час зіставлення даних кількох документів, що відображають ті чи інші господарські операції, може привести до виявлення невідповідностей (протиріч). Для виявлення невідповідностей між документами, що відображають взаємопов'язані господарські операції застосовуються методи дослідження кількох документів, що відображають взаємопов'язані господарські операції, а саме методи зустрічної перевірки і взаємного контролю.

Метод зустрічної перевірки полягає у зіставленні різних примірників одного документа з метою встановлення їх тотожності. Ефективність застосування цього методу обмежена ситуаціями, коли, по-перше, всі примірники документа є в наявності на підприємстві (або підприємствах), але в змісті даних цих примірників встановлені певні протиріччя (відхилення); по-друге, коли в одному підприємстві або організації примірник документу збережений, а в іншому, пов'язаному з ним підприємстві, відсутній з яких-небудь причин. Отже, зустрічна перевірка може бути використана лише при визначенні достовірності тих господарських операцій, які оформлені документами, що складаються в кількох примірниках.

Існує багато господарських операцій, які оформлюються документами в одному примірнику, наприклад, видача готівки з каси підприємства за видатковим касовим ордером або за розрахунково-платіжною відомістю, оформлення закупівлі сільгосппродукції закупівельною відомістю тощо. Такі операції не можуть підлягати зустрічній перевірці. Стосовно них використовується метод взаємного контролю.

Метод взаємного контролю полягає в зіставленні облікових даних, що містяться у різних взаємопов'язаних документах, в яких прямо або опосередковано відображається господарська операція.

Порівняно з методом зустрічної перевірки метод взаємного контролю має ширшу сферу застосування. Він може бути ефективно використаний при викритті ознак корисливих зловживань. Це досягається тим, що взаємний контроль різних документів здійснюється шляхом аналізу змісту і зіставлення окремих даних, повторюваних у різних документах, що відображають взаємопов'язані господарські операції.

Метод взаємного контролю може бути застосований для зіставлення даних різних систем обліку — бухгалтерського, оперативного, статистичного. У практичній діяльності органів внутрішніх справ по виявленню і попередженню корисливих злочинів *зіставленню можуть підлягати:*

- бухгалтерські документи, які відображають надходження товарно-матеріальних цінностей, і розрахункові документи, тобто документи, які відображають оплату підприємству-постачальнику відвантажених матеріальних цінностей;

- бухгалтерські документи, які характеризують господарську операцію і небухгалтерські документи (документи відділу кадрів, відділу з претензійної роботи, лабораторій тощо);

- бухгалтерські документи, які відображають рух матеріальних цінностей, у порівнянні з даними «чорнових записів» матеріально відповідальних осіб, інші документи неофіційного обліку;

- дані бухгалтерського обліку і дані оперативного та статистичного обліку;

- дані первинних та зведених документів і дані бухгалтерських облікових реєстрів;

- бухгалтерські документи, які відображають видачу матеріальних цінностей та грошових коштів, і документи, які є підставою для нарахування і видачі грошових коштів або видачі матеріальних цінностей.

Використовуючи метод взаємного контролю на практиці, необхідно мати на увазі, що він допомагає не тільки викрити ознаку корисливих зловживань, але й підтвердити або спростувати ознаку скоєння злочину. Більш того, за його допомогою можна встановити коло осіб, що брали участь у протиправних діях чи причетні до цього, або, навпаки, спростувати версію про співучасть у злочині окремих працівників.

Методи дослідження окремого документа або кількох документів, що відображають взаємопов'язані господарські операції, дозволяють викрити лише певне коло корисливих зловживань. У практичній діяльності органи внутрішніх справ зустрічаються із випадками, коли протиріччя в даних документів є свідченням *відхилень від звичайного порядку руху товарно-матеріальних цінностей*. Прикладом може бути ситуація, коли кількість залишку товару на певну дату і надходження товару протягом певного строку менша, ніж його витрата за вказаний період. Це свідчить про відображення «незвичайної» операції, тому що не можна витратити матеріальних цінностей більше, ніж їх було на складі. Причиною цього протиріччя може бути помилка в обліку або створення на складі лишків товару.

Такі відхилення можна виявити шляхом використання методів аналізу облікових даних, які відображають рух однорідних матеріальних цінностей, а саме: методу відновлення кількісно-сумового обліку, методу контрольного зіставлення залишків і методу зворотної калькуляції.

Відновлення кількісно-сумового обліку матеріальних цінностей застосовується у випадках, коли на підставі первинних документів по прибутку та видатку майна в картках аналітичного (складського) обліку необхідно відновити, а точніше відтворити облік майна за кількісними показниками. Цей метод використовується при виявленні корисливих зловживань як на підприємствах, де облік проводиться за вартістю товарів (груповий облік), в

підприємствах торгівлі, так і в підприємствах, де застосовується натурально-вартісний облік руху матеріальних цінностей.

При **контрольному зіставленні залишків** порівнюються дані про рух товарів за певний інвентаризаційний період, що містяться в таких документах:

а) інвентаризаційний опис на початок періоду (встановлюються залишки товарів, які були в наявності на початок періоду),

б) документи, що відображають надходження товару за цей інвентаризаційний період (накладні, забірні листи, рахунки фактури),

в) документи, які відображають видаток товарів за цей період (продаж товарів за безготівковим рахунком, у кредит, повернення готових страв на кухню тощо),

г) інвентаризаційний опис на кінець інвентаризаційного періоду (встановлюється фактична кількість товарів).

При зіставленні вказаних документів до залишків товарів, що відображені в інвентаризаційному описі на початок інвентаризаційного періоду, додається кількість товарів, які надійшли за документами протягом інвентаризаційного періоду, а кількість реалізованих (за документами) товарів віднімається від попередньої суми. Якщо на кінець інвентаризаційного періоду кількість товарів перевищує суму залишків і надходжень (протягом періоду перевірки), це може свідчити про приписки майна в інвентаризаційному описі на кінець періоду, про заниження залишків товарів на початок періоду або про наявність товарів, що надійшли, але не оформлені відповідними документами.

Можливості даного методу збільшуються при зіставленні залишків товарів за скорочені інвентаризаційні періоди, оскільки за триваліший період злочинцям легше завуалювати різні зловживання, приховати нестачу товарів, реалізувати неоліковані товари тощо.

3. Методи фактичного контролю.

Протизаконні господарські операції поряд з використанням методів документального контролю, допомагають викрити й методи фактичного контролю, що передбачають перевірку матеріальних цінностей, грошових коштів та розрахунків.

Один із основних методів фактичного контролю - **інвентаризація** – це один з елементів бухгалтерського обліку, що являє собою перевірку фактичної наявності матеріальних цінностей, грошових коштів, нематеріальних активів, а також розрахунків і співставлення отриманих показників з даними бухгалтерського обліку.

Як було зазначено раніше, бухгалтерський облік повинен бути реальним, тобто повинна бути повна відповідність даних обліку фактичному стану матеріальних, грошових коштів та джерел їх утворення. Однак, на практиці це не завжди можливо, оскільки бухгалтерські документи відображають тільки ті зміни в ресурсах підприємства, які обумовлені його діяльністю. Але розмір і склад активів і зобов'язань може змінюватися й під впливом інших причин, які неможливо відобразити документально, що приводить до розбіжності даних обліку з дійсністю. До таких причин відносяться природні причини (усушка,

утрушування, випарювання, розпилення, і т.п.); помилки в обліку (описки в первинних документах, погрішності арифметичних підрахунків і т.п.); неточності при прийомі й відпуску ресурсів в результаті неточності вимірювальних приладів; навмисні дії посадових і матеріально відповідальних осіб (розкрадання, обважування, обмер).

Ці розбіжності між показниками обліку й дійсною наявністю активів і зобов'язань можуть бути виявлені шляхом періодичних порівнянь даних обліку з фактичними залишками ресурсів. Такий процес називається інвентаризацією.

Основними нормативно-законодавчими документами, що регламентують порядок підготовки й проведення інвентаризації на підприємствах України є:

- > Закон України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні» від 16 липня 1999 року № 896-XIV (далі - *Закон про бухгалтерський облік*);

- > Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»;

- > Інструкція з інвентаризації основних коштів, нематеріальних активів, товарно-матеріальних цінностей, коштів, документів і розрахунків, затверджене Наказом Міністерства фінансів України від 11 серпня 1994 року № 69, зі змінами, внесеними наказами МФУ від 5 грудня 1997 р. № 268, від 26 травня 2000 р. № 115 (далі - *Інструкція № 69*);

- > Положення про інвентаризації майна приватизованих державних підприємств, а також майна державних підприємств й організацій, що передається в оренду, затверджене постановою КМУ від 2 березня 1993 р. № 158 (далі - *Положення № 158*);

- > Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2000 р. № 419 «Про затвердження порядку подання фінансової звітності» (далі - *Постанова № 419*);

Порядок визначення розміру збитків від розкрадання, нестач, знищення, (псування) матеріальних цінностей, zatrudжений постановою Кабінету Міністрів України № 116 від 22. 01.96 р. зі змінами та доповненнями.

Відповідно до діючого законодавства **проведення інвентаризації є обов'язковим** у випадку:

- 1) передачі майна державного підприємства в оренду, приватизації майна державного підприємства, перетворення державного підприємства в акціонерне товариство, а також в інших випадках, передбачених законодавством. Проводиться на 1 число місяця, коли здійснюється оцінка приватизованого або переданого в оренду майна;

- 2) складання річної бухгалтерської звітності, крім майна, цінностей, коштів і зобов'язань, інвентаризація яких проводилася не раніше 1 жовтня звітного року. Інвентаризація будинків, споруджень й інших нерухомих об'єктів основних фондів може проводитися один раз у три роки, а бібліотечних фондів - один раз у п'ять років. Особливо актуальною річна інвентаризація стає в умовах ринку, оскільки деяким чином підвищує ступінь довіри інвесторів до підприємства. Ухвалюючи рішення щодо проведенні РІЧНОЇ інвентаризації,

керівник підприємства повинен виходити з того, що вона може не проводитися тільки в тих місцях, де вона проводилася не раніше 1 жовтня звітного року;

3) зміни матеріально відповідальних осіб (на день прийому-передачі справ);

4) установлення фактів розкрадань, зловживань або псування цінностей (на день установлення таких фактів);

5) при колективній (бригадній) матеріальній відповідальності проведення інвентаризації обов'язково у випадку зміни керівника колективу (бригадира), вибуття з колективу (бригади) більше половини його членів, а також на вимогу хоча б одного члена колективу (бригади);

6) за ініціативою правоохоронних органів;

7) виникнення техногенних аварій або пожежі, стихійного лиха (на день після закінчення явищ);

8) передачі підприємств й їхніх структурних підрозділів. Рішення про передачу майна оформляється відповідно до постанови уряду.

9) Варто враховувати, що інвентаризація може не проводитися у випадку передачі підприємств й їхніх структурних підрозділів у межах одного органа, у сферу керування якого входять ці підприємства, за згодою сторони, що приймає дане підприємство;

10) у випадку ліквідації підприємства - на дату, зазначену в рішенні про ліквідацію підприємства.

Крім вказаних вище випадків проведення інвентаризації, останню можуть також проводити судово-слідчі органи чи ревізорів відповідно до Закону України «Про прокуратуру», «Про службу безпеки в Україні», «Про Національну поліцію», Податкового кодексу в разі призначення повторної або додаткові ревізії за тими або іншими об'єктами обліку.

Залежно від періодичності проведення інвентаризації діляться на *планові й раптові*.

За повнотою обсягу інвентаризації розділяються на *повні й часткові*.

Залежно від способу проведення інвентаризації бувають **суцільними, вибірковими й контрольними**.

Важливим моментом в ході інвентаризації є дотримання **принципів** її проведення, в тому числі:

- **раптовості**, для того щоб не дати можливості матеріально відповідальній забезпечення особі до неї підготуватися й приховати недостачі або надлишки;

- **присутності матеріально-відповідальної особи**, а в разі хвороби, або інших поважних, причин, з яких МВО може бути відсутня, для проведення інвентаризації запрошують представників місцевих органів влади.

- **реальності**, тобто всі дані, зафіксовані в ході інвентаризації повинні відповідати дійсності.

Основними завданнями проведення інвентаризації вважаються:

> **виявлення фактичної наявності** основних фондів, нематеріальних активів, товарно-матеріальних цінностей, коштів, цінних паперів й інших грошових документів, а також обсягів незавершеного виробництва в натурі;

> **установлення надлишку або недостачі** цінностей і коштів шляхом зіставлення фактичної наявності з даними бухгалтерського обліку;

> **виявлення товарно-матеріальних** цінностей, які частково втратили свою первісну якість, застарілих фасонів і моделей, а також невикористовуваних матеріальних цінностей і нематеріальних активів;

> **перевірка дотримання умов і порядку зберігання** матеріальних і грошових цінностей, а також правил змісту й експлуатації основних фондів;

Основні об'єкти інвентаризації:

> основні засоби, нематеріальні активи, товарно-матеріальні цінності;

> цінні папери і фінансові вкладення;

> грошові кошти у касах, на розрахунковому, валютному рахунках в установах банків;

> розрахунки за дебіторською та кредиторською заборгованістю;

Інвентаризація матеріальних цінностей складається з наступних **етапів**:

Перший — підготовка до інвентаризації. На цьому етапі від МПО береться розписка про те, що всі документи, які підтверджують надходження і витрати цінностей (прибуткові та витратні накладні, прибуткові та витратні касові ордери, товарні та касові звіти), із зазначенням їх останніх номерів здані до бухгалтерії та що неоприбуткованих або несписаних цінностей у них немає. На першому етапі перевіряються також вимірювальні прилади.

Другий — це виявлення, вимірювання, зважування, підрахунок та описування наявних матеріальних засобів шляхом складання інвентаризаційних відомостей (описів)

Третій етап — складання порівняльних відомостей, в яких визначають результати інвентаризації, тобто:

1) відповідність між фактичними залишками і залишками відповідно до бухгалтерського обліку;

2) перевищення даних бухгалтерського обліку порівняно з фактичними залишками або нестача;

3) перевищення фактичних залишків порівняно із залишками відповідно до даних бухгалтерського обліку - надлишок.

Після закінчення інвентаризації її результати розглядаються на засіданні інвентаризаційної комісії, де заслуховують пояснення матеріально-відповідальних осіб, що допустили нестачі або надлишки. Засідання оформлюється протоколом, де вказують прийняті комісією рішення відносно результатів інвентаризації. Протокол затверджується керівником підприємства.

Слід зазначити, що одними із причин утворення надлишків або нестачі можуть бути, **пересортування або природні убутки**.

Під **пересортуванням** розуміють відпуск одних цінностей замість інших, схожих за зовнішніми показниками, в результаті чого утворюється нестача одного сорту і надлишок другого однорідного виду товарно-матеріальних цінностей. Допускається зарахування нестачі залишками у випадку, якщо пересортування допущено однією і тією ж МВО та за один і той же звітний період.

Природний убуток - це зміна обсягу, маси, інших фізичних параметрів цінностей шляхом усушки, утруски та розпилення. Природний убуток у разі виявлення нестачі цінностей списується в межах допустимих норм. Норма природного убутку визначається відсотком, який залежить від виду цінностей та терміну їхнього зберігання і враховується залежно від кількості реалізованих цінностей між попередньою та поточною інвентаризаціями, тобто від обороту.

Після списання нестачі та залишків, що утворились внаслідок пересортування та природного убутку в межах допустимих норм, визначається кінцевий підсумок інвентаризації, який фіксується у порівняльній відомості. До інвентаризаційного опису та порівняльної відомості обов'язково додаються пояснення матеріально відповідальних осіб про причини утворення нестачі або залишків, висновок інвентаризаційної комісії щодо цих пояснень, рішення керівника організації за підсумками інвентаризації.

При проведенні інвентаризації оформлюють наступні *документи*:

1. Наказ керівника про створення комісії та проведення інвентаризації.

2. Інвентаризаційні описи (відомості), де вказують дані фактичних залишків матеріальних цінностей в розрізі найменувань в натуральних та грошових вимірниках по кожній МВО окремо. Описи підписують всі члени інвентаризаційної комісії і МВО. Кожна сторінка відомостей нумерується, вільні строчки прокреслюються.

3. Порівняльні відомості, де вказують дані бухгалтерського обліку і фактичні залишки товарно-матеріальних цінностей, також в розрізі кожного його виду в натуральних та грошових вимірниках. В цій же відомості визначають результати інвентаризації.

4. Акти інвентаризації каси та інших цінностей, цінних паперів, нематеріальних активів.

5. Протокол засідання інвентаризаційної комісії, затверджений керівником підприємства.

За результатами інвентаризації всі надлишки повинні бути оприбутковані, а нестачі віднесені на винних МВО в розмірах передбачених ПОРЯДКОМ № 116. У разі невідшкодування суми втрат МВ, матеріали інвентаризації передаються правоохоронним органам.

Відповідно до Закону про Національну поліцію, правоохоронні органи мають право вимагати призначення інвентаризації. В такому випадку повинні виконуватись наступні основні правила:

- інвентаризація повинна бути раптовою;
- робітники органів внутрішніх справ не входять в склад інвентаризаційної комісії і не підписують документів. Разом з тим вони мають право бути присутніми при проведенні інвентаризації.

- після закінчення інвентаризації і оформлення документів перші їх примірники надається органу, який вимагав проведення інвентаризації.

Основні способи приховування нестачі при проведенні інвентаризації:

- несвоєчасне оприходування матеріальних цінностей;
- складання безтоварних видаткових накладних;
- внесення в опис недійсних товарів;

- наступні дописування кількості товарів.

Важливим засобом виявлення корисливих правопорушень у галузі будівництва є такий метод фактичного контролю, як **контрольний обмір**, що полягає в зіставленні звітних даних про виконані обсяги робіт з фактичним обсягом виконаних робіт. Він часто використовується при проведенні комплексних ревізій у будівництві за участю ревізора та спеціалістів відповідної будівельної організації. Ініціатором проведення контрольного обміру може бути банк, який фінансує будівництво. У такому випадку банк надсилає письмове повідомлення замовнику і підрядчику щодо місця і часу його проведення.

Перед початком контрольного обміру об'єкту аналізується первинна документація: акти прийомки в експлуатацію державними приймальними комісіями виробничих потужностей та об'єктів, бухгалтерські документи про списання будівельних матеріалів, журнали обліку виконаних робіт, наряди робітників, шляхові листи, товарно-транспортні накладні та інші документи.

Контрольний обмір дозволяє перевірити в натурі фактично виконаний обсяг будівельно-монтажних робіт, законність і доцільність списання будівельних матеріалів та заробітної плати, правильність розрахунків із замовником. Крім того, за його допомогою можна встановити факти завищення виконаних або незапроцентованих робіт. При виявленні завищеної вартості виконаних робіт не допускається залік вартості виконаних, але не включених в акти прийомки робіт. За результатами контрольного обміру ревізор складає акт і відомість перерахунку вартості робіт. Ці документи є комісійними і підписуються ревізором, представниками замовника та підрядчика.

До методу фактичного контролю належить також метод **контрольної закупки**. Він використовується для виявлення обману при відпуску продукції, а також з метою підтвердження або спростування відомостей про розкрадання товарів та грошових коштів в підприємствах торгівлі та громадського харчування. Для проведення контрольної закупки ініціатор (ревізор, оперативний працівник) як рядовий покупець у присутності не менше двох представників громадськості просить відпустити йому певну кількість товарів. Після того, як товар зважено або відміряно, і продавець повернув покупцеві чек про оплату цього товару, оперативний працівник міліції оголошує, що ним проводиться контрольна закупка. У присутності продавця, керівника торгового підприємства та представників громадськості робітник міліції перевіряє фактичну вагу або міру відпущеного товару, про що складається акт контрольної закупки, який підписується всіма учасниками перевірки.

У підприємствах громадського харчування таким чином проводиться **контрольна закупка страв**. При цьому серед представників громадськості, які беруть участь у проведенні закупки, повинен бути товарознавець-харчовик. До участі у відборі страв на пробу з метою визначення певних відхилень у вартості, якості тощо залучаються, крім офіціанта, шеф-повар і керівник підприємства громадського харчування. У разі необхідності страви, які були об'єктом контрольної закупки, направляються в харчову лабораторію для дослідження.

Лабораторний аналіз також належить до методів фактичного контролю.

Для виявлення ознак розкрадання сировини, матеріалів та готової продукції, а також для документування шляхів утворення їх лишків на промислових підприємствах широко застосовується **метод контрольного запуску сировини у виробництво**. Використання даного методу передбачає визначення дійсної кількості сировини, необхідної для випуску одиниці продукції, а також перевірку правильності застосування норм витрати сировини, відходів та її втрат на різних стадіях технологічного процесу.

Для проведення контрольного запуску сировини у виробництво створюються комісія на чолі з ревизором, до якої входять представники громадськості та технологи. Контрольний запуск проводиться в присутності матеріально відповідальних осіб: майстра та начальника виробничого цеху. За підсумками запуску сировини у виробництво складається акт, який підписується всіма членами комісії і матеріально відповідальними особами. Ефективність даного методу значно підвищується при паралельному проведенні інвентаризації сировини і матеріалів на складі та інвентаризації продукції на складі готової продукції.

У практиці діяльності органів внутрішніх справ та ревизорських підрозділів по захисту майна підприємств від злочинних посягань зустрічаються ситуації, коли основною причиною створення нестач та лишків матеріальних цінностей є недовоз або недовантаження товарів при їх надходженні від постачальників, або, навпаки, при їх відвантаженні споживачам. Для підтвердження таких відомостей оперативний працівник або ревизор може провести **комісійну прийомку або комісійне відвантаження матеріальних цінностей**, про що складається відповідний акт. Цей акт підписується всіма членами комісії та матеріально-відповідальною особою. При необхідності матеріали про комісійну прийомку та відвантаження можуть бути надіслані за письмовим запитом у слідчий підрозділ органу внутрішніх справ або прокуратури, який розслідує кримінальну справу про розкрадання майна підприємства.

Практичне завдання №1.

На підставі наведених даних визначити та згрупувати ресурси суб'єкту господарювання та джерела утворення цих ресурсів.

Наявність ресурсів та джерел їх утворення на підприємстві станом на 31.12 поточного року (в тис. грн.)

1. Будівля виробничого корпусу	295000
2. Статутний капітал	1036000
3. Заборгованість підприємству за товари відвантажені	5000
4. Тканина хлопчатобумажна	45000
5. Дошка необрізана	7000
6. Резерв наступних наступних платежів для сплати відпускних	11000
7. Заборгованість за короткостроковими кредитами банку	100000
8. Сталь листова	17000
9. Заборгованість постачальникам	41000
10. Заборгованість за робітниками підприємства за отриманими кредитами	300
11. Каса	200
12. Заборгованість робітникам і службовцям	12000
13. Будівля складських приміщень	90000
14. Паливо	112000

15. Нитки	10000
16. Паливно-мастильні матеріали	5000
17. Будівля котельної	240000
18. Станки у виробничому цеху	410000
19. Малоцінні та швидкозношувані предмети	3500
20. Заборгованість за довгостроковими кредитами	50000
21. Нераспределенная прибыль	26000
22. Заборгованість бюджету	16000
23. Аванси, надані ремонтно-будівельній організації	3000
24. Готова продукція	35000
25. Готова продукція що не пройшла всіх стадій обробки	14000
26. Поточний рахунок	115000
27. Знос основних засобів	62000
28. Заборгованість за авансами отриманими	26000
29. Заборгованість за векселями виданими	31000
30. Заборгованість фонду соціального страхування	21000
31. Інші кредитори	2000
32. Інший додатковий капітал	63000
33. Доходи майбутніх періодів	80000
34. Витрати на освоєння нових видів продукції	14800
35. Заборгованість за бюджетом	200
36. Векселі отримані	18000
37. Задолженность підприємству по начисленным дивидендам	12000
38. Ліцензія на зовнішню-торгівельну діяльність	12100
39. Брокірське місце на товарній біржі	4900
40. Авторське свідоцтво	18200
41. Програмне забезпечення обчислювальної техніки	10300
42. Будівля котельної незавершена будівництвом	60000
43. Довгострові (на строк більше року) вкладення в цінні папери	25000
44. Знос нематеріальних активів	5500

Практичне завдання №2.

На підставі даних про господарські операції скласти:

- касові первинні документи;
- розрахункові первинні документи.

Дані для виконання завдання:

5.04. поточного року суб'єктом господарювання –МП «Оріон»:

1. Отримані готівкові кошти з поточного рахунку в установі банку для виплати заробітної плати в сумі 14000 грн. Грошовий чек № 1, прибутковий касовий ордер №2.

2. З каси підприємства видана заробітна плата робітникам і службовцям в сумі 13000 грн. Видатковий касовий ордер №3.

3. Перераховано з поточного рахунку 17000 грн. за електроенергію відповідно до показників лічильника за березень, платіжне доручення за № 4. Отримувач коштів - «Харківобленерго», ідентифікаційний код 00131954, поточний рахунок №2600133181254 в Київському АКБ УСБ, МФО № 351298.

Дані МП «Оріон»:

Ідентифікаційний код № 25471462, поточний рахунок № 2600133181254 в АКБ «Регіонбанк», МФО банку №351254 Керівник МП «Оріон» - Зайцев Є.О. Головний бухгалтер - Дубова В.Є.

Практичне завдання №3.

За результатами проведеної інвентаризації на складі підприємства роздрібної торгівлі була встановлена нестача продуктів, значна частина якої за рішенням інвентаризаційної комісії списана за рахунок природного убутку.

На підставі порівняльної відомості результатів інвентаризації, а також первинних документів щодо обігу продуктів за звітний період та норм природного убутку, наведених в таблиці 2 (графи 1-8) необхідно перевірити правильність списання нестачі за рахунок природного убутку. Результати розрахунків записати в графах 9-12 таблиці № 2.

Таблиця 2

Найменування товарно-матеріальних цінностей	Результати інвентаризації				Оборот продуктів	Середній строк зберігання (діб)	Норми природного убутку у відсотках	Природний убуток за результатами перевірки			За рахунок матеріально- відповідальної особи (грн)
	Нестача		Списана за рахунок природного убутку					Кіль-ть (кг)	Ціна (грн)	Сума (грн)	
	Кіль-ть (кг)	Сума (грн)	Кіль-ть (кг)	Сума (грн)							
1. М'ясо птиці в упаковці	12	156	12	156	12000	3	Не застосовується				
2.Свинина морожена	40	1600	39,5	1580	79000	3	0,05				
3.Говядина морожена	130	4940	130	4940	110000	2	0,05				
4. Вирізка морожена	35	1750	30,1	1505	30100	3	0,1				
5. Ковбаса варена	34	952	30	840	6000	1	0,3				
6. Ковбаса сирокоп- чена	14	1120	14,08	1126,4	6400	5	Не застосовується				
7.Ковбаса напівкопчена	34	1870	12,32	677,6	5600	5	0,22				

Тема №6: Форми використання бухгалтерських знань на досудовому слідстві та в судовому процесі.

Навчальна мета заняття: ознайомитися з формами використання бухгалтерських знань на досудовому слідстві та в судовому процесі, передбаченими Кримінально-процесуальним кодексом, а також використовуючи бухгалтерські знання забезпечити вміння встановити порушення фінансової дисципліни, допущені підприємством.

Кількість годин:

Час проведення – 2 години

Навчальні питання:

1. Непроцесуальні форми використання спеціальних бухгалтерських знань (на стадії порушення кримінальної справи).
2. Консультації спеціаліста-бухгалтера та їх значення.
3. Участь спеціаліста-бухгалтера у провадженні окремих слідчих дій.

Методичні вказівки до кожного навчального питання теми:

1. Непроцесуальні форми використання спеціальних бухгалтерських знань (на стадії порушення кримінальної справи).

Особливістю злочинів у сфері економіки є те, що значна частина їх слідів недоступна безпосередньому сприйняттю. Виявити такі сліди, встановити їх

належність саме злочину, дослідити і використати як доказ неможливо без застосування економічних знань, зокрема, знань з області бухгалтерського обліку.

Звичайно пріоритетне значення має використання спеціальних знань у формах, передбачених кримінально-процесуальним законом з метою отримання доказів. Але в процесі практичної діяльності правоохоронних органів були вироблені і непроцесуальні форми використання допомоги спеціалістів для вирішення певних проміжних завдань у боротьбі з економічною злочинністю, що знайшло відтворення в законодавчих актах, які визначають статус різних правоохоронних структур.

Так, щодо органів прокуратури - відповідно до ч.3 ст.20 Закону України "Про прокуратуру", прокурорам та їх заступникам надано право "вимагати від керівників та колегіальних органів проведення перевірок, ревізій діяльності підпорядкованих і підконтрольних підприємств, установ, організацій та інших структур незалежно від форм власності, а також виділення спеціалістів для проведення перевірок, відомчих і позавідомчих експертиз".

Непроцесуальні форми використання правоохоронними органами спеціальних бухгалтерських знань, як правило, передують порушенню кримінальної справи і проведенню процесуальних дій.

До змісту діяльності спеціаліста-бухгалтера під час призначення документальної ревізії входить надання допомоги слідчому при вирішенні загальних питань, при призначенні первинної ревізії та аналізі її матеріалів, при призначенні додаткової або повторної ревізії.

До питань загального характеру під час призначення документальної ревізії відносяться:

- цілеспрямованість призначення документальної ревізії; визначення її виду;
- визначення посадових осіб, що підлягають перевірці, та відділів фінансово-господарської діяльності;
- організація проведення документальної ревізії.

Конкретна допомога спеціаліста-бухгалтера під час призначення первинної документальної ревізії може бути у наступному:

- під час аналізу документів він вказує слідчому на перелік документів, які необхідно взяти у підприємства;
- встановивши необхідний перелік документів, спеціаліст також вкаже на місце, де знаходяться ці документи, скільки екземплярів документу повинно бути. Вирішення цих питань важливо у випадках, коли співучасники злочину є працівники підприємства або працівники філіалів, відділів, цехів тощо;
- при відсутності окремих документів, що цікавлять слідчого, спеціаліст може сказати в яких інших документах відображені необхідні дані;
- важливе значення мають знання особливостей документообігу на конкретному підприємстві. Спеціаліст пояснює слідчому структуру, схему, систему руху бухгалтерських документів; способи відображення в них

господарських операцій; форми накопичування даних про рух матеріальних цінностей;

- згідно матеріалів, які має слідчий, спеціаліст допомагає визначити об'єм первинної ревізії. Велике значення має встановлення порядку проведення ревізійних дій; кола осіб, яких необхідно визвати для надання пояснень ревізорів, можливість та порядок звернення до контрагентів для проведення зустрічних перевірок;

- спеціаліст має можливість дати рекомендації слідчому про найбільш доцільні методи фактичного контролю (інвентаризації, лабораторному аналізу тощо);

- найбільш складним та важливим є формулювання завдань ревізорів, спеціаліст допомагає слідчому сформулювати питання на ревізію.

Велику допомогу спеціаліст надає при призначенні додаткової та повторної ревізії. Зміст допомоги визначається якістю проведеної первинної документальної ревізії. Якщо в результаті проведеного аналізу первинної ревізії слідчий приймає рішення, що ревізія проведена поверхово, з порушенням встановлених правил, не висвітлює всіх необхідних моментів, має необґрунтовані та сумнівні висновки, то приймається рішення про проведення повторної або додаткової ревізії. В цій ситуації спеціаліст має змогу вказати на перелік документів, які ще необхідно забрати у підприємства.

Найчастіше підставами порушення кримінальних справ про економічні злочини є матеріали документальних ревізій і перевірок. **Ревізія** (лат. revisio - перегляд) являє собою перевірку бухгалтерських документів і бухгалтерських записів. У ст. 2 Закону України "Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні" ревізія визначається як метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи, організації, дотриманням законодавства з фінансових питань, достовірністю обліку і звітності, спосіб документального викриття нестач, розтрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, попередження фінансових зловживань. За наслідками ревізії складається акт. Перевірка визначається як обстеження і вивчення окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації або їх підрозділів. Наслідки перевірки оформляються довідкою або доповідною запискою.

2. Консультації спеціаліста-бухгалтера та їх значення.

Поряд з документальною ревізією поширеною на практиці непроцесуальною формою використання спеціальних бухгалтерських знань є консультації спеціаліста-бухгалтера, які він надає працівникам правоохоронних органів. **Консультація** - це надання спеціальної інформації, порад, які мають значення для прийняття тактичних або процесуальних рішень.

Оскільки при розслідуванні економічних злочинів дослідженню підлягають найрізноманітніші фінансово-господарські операції без такої допомоги прийняття правильних рішень з боку оперативних працівників і слідчих неможливе. Подібне використання спеціальних знань можливе як до порушення кримінальної справи, так і після прийняття цього процесуального рішення. Основною особливістю даної форми є те, що вона не базується на

будь-яких дослідженнях - для цього використовується вже накопичені спеціалістом-бухгалтером знання і досвід.

Використання консультативної допомоги спеціаліста-бухгалтера (непроцесуальна форма) визначає одержання необхідних свідчень від визначеної особи відносно відомих йому специфічних питань, які цікавлять правоохоронні органи. Дуже важливо використовувати допомогу спеціаліста-бухгалтера у визначеній формі під час попередньої перевірки заяв та повідомлень, одержаних від громадян, організацій, про факти скоєних економічних злочинів.

Спеціаліст-бухгалтер має змогу надати консультацію робітникам правоохоронних органів по питаннях ведення бухгалтерського обліку виробництва, збереження та реалізації продукції.

Спеціаліст-бухгалтер має змогу також дати пораду щодо використання комплексу спеціальних прийомів та методів, необхідних під час визначення ознак економічних злочинів. Оперативним працівникам, слідчим та суду час від часу необхідно одержати відповіді на питання довідкового характеру, які не вимагають проведення спеціальних досліджень.

Як правило, це питання такого типу: який порядок проведення інвентаризації; як повинні розподілятися обов'язки між матеріально відповідальними особами; чи є можливість зарахувати пересортуванням суму нестачі; який порядок списання грошових коштів, які підлягають вирахуванню з винуватої особи у покриття нестачі, яка виникла у матеріально відповідальній особі; різні питання щодо ведення бухгалтерського обліку, відображення в бухгалтерських документах господарських операцій тощо.

Консультативна допомога надається в усній або письмовій формі.

Письмова консультація може надаватися як фізичними, так і юридичними особами (експертними закладами, профільними науково-дослідними інститутами, вищими навчальними закладами та іншими установами і закладами) за письмовим поданням органу дізнання або слідчого. За своєю суттю консультація є думкою фахівця, яка має тільки орієнтовне значення в кримінальній справі. Навіть якщо вона викладена письмово, то вона не може розглядатися як документ - джерело доказів, оскільки не утримує процесуальних гарантій достовірності викладених відомостей. Консультація, як зазначалося, може слугувати тільки підставою для прийняття тих чи інших тактичних або процесуальних рішень. Але відповідальність за це рішення повністю несе та посадова особа, яка прийняла його.

Аналіз накопиченого досвіду використання консультаційної допомоги правоохоронним органам з боку спеціалістів - бухгалтерів дозволяє виділити два її різновиди в залежності від стадії надання такої допомоги:

- ◆ консультації спеціаліста-бухгалтера в стадії порушення кримінальної справи;
- ◆ консультації спеціаліста-бухгалтера під час провадження досудового слідства.

Консультація спеціаліста-бухгалтера в стадії порушення кримінальної справи використовується працівником правоохоронного органу, зокрема

слідчим, для усвідомлення окремих положень матеріалів ревізій та інших методів контролю за фінансово-господарською діяльністю, які містять підстави для порушення кримінальної справи про економічний злочин. Особливу складність для слідчого утворюють чисельні документи, які можуть містити ознаки того чи іншого економічного злочину. Таку консультацію слідчий може отримати як у ревізора, так й у іншого спеціаліста-бухгалтера.

При цьому консультація може полягати у:

- ◆ повідомленні про прийоми і методи, використані при проведенні документальної ревізії (перевірки), роз'ясненні їх сутності;
- ◆ роз'ясненні сутності облікової політики, яка сформована на об'єкті перевірки, і відповідальності за неї конкретних службових осіб;
- ◆ роз'ясненні окремих обставин, які були виявлені в процесі проведення ревізії;
- ◆ повідомленні про те, в яких документах знайшли відображення (чи могли) ті чи інші фінансово-господарські операції і де ці документи знаходяться чи можуть знаходитися;
- ◆ повідомленні про умови проведення ревізії, поведінку окремих службових та матеріально-відповідальних осіб та інші обставини.

Крім роз'яснення окремих положень наданих матеріалів, консультація спеціаліста-бухгалтера має на меті й одержання додаткової орієнтовної інформації про:

- 1) загальні правила ведення бухгалтерського обліку, банківських операцій, їх комп'ютерного забезпечення та вимоги відповідних відомчих нормативних актів;
- 2) порядок ведення бухгалтерського обліку та інших операцій на даному підприємстві (організації);
- 3) функціональні обов'язки посадових осіб і службовців даної комерційної структури;
- 4) недоліки в організації діяльності підприємства, що сприяють розкраданню, вчиненню інших економічних злочинів.

Одержані у такий спосіб відомості від спеціаліста-бухгалтера, звичайно не мають доказової сили. Однак вони допомагають слідчому не тільки оцінити первинний матеріал про злочин з точки зору його достатності для порушення кримінальної справи, але й прийняти обґрунтовані процесуальні і організаційні рішення щодо проведення слідчих дій.

Консультації спеціаліста-бухгалтера під час провадження досудового слідства використовуються слідчим, зокрема, при підготовці слідчим призначення ревізії у кримінальній справі. Необхідність консультації обумовлена тим, що слідчий не завжди має можливість правильно визначити завдання документальної ревізії. Якщо слідчий не має у своєму розпорядженні матеріалів, що вказують на конкретний спосіб здійснення злочину, йому не знайомі специфіка виробничої і фінансово-господарської діяльності підприємства чи організації, він не знає документацію, що відображає рух матеріальних цінностей і грошових коштів, то без допомоги фахівця йому не обійтися. Допомога з боку фахівця-бухгалтера дає можливість, з одного боку,

чітко і конкретно сформулювати завдання, що вже саме по собі обумовлює певну методику перевірки ревизором, з іншого боку, у ряді випадків, вказати на спосіб перевірки.

3. Участь спеціаліста-бухгалтера у провадженні окремих слідчих дій.

Для кваліфікованого огляду і вилучення документів потрібні знання не тільки основ бухгалтерського обліку і звітності, але й ознайомлення з організацією та веденням обліку і звітності на тому конкретному підприємстві чи організації, де ці дії проводяться. Так, уже з перших кроків розслідування, виникає нагальна необхідність у залученні слідчим спеціаліста-бухгалтера до участі у проведенні слідчих дій. Ця можливість передбачена ст. 128-1 КПК "Участь спеціаліста при проведенні слідчих дій". Потрібно зазначити, що допомога фахівців, які залучаються до проведення слідчих дій, полягає не тільки в наданні порад, роз'яснень, але й у здійсненні певних дій з боку спеціалістів у сприянні досягнення мети слідчої дії. Тобто кримінально-процесуальний закон передбачає використання в необхідних випадках не тільки спеціальних знань, але і спеціальних навичок.

Для того щоб допомога спеціаліста-бухгалтера була ефективною, у кожному випадку до нього варто довести, для участі в яких слідчих діях він запрошується. Доцільно перед початком слідчої дії ознайомити його і з тією частиною плану слідчої дії, що стосується роботи з документами. Це необхідно для того щоб запрошений спеціаліст-бухгалтер міг орієнтуватися в обставинах справи і більш ефективно допомогти слідчому своїми спеціальними пізнаннями.

Спеціаліст-бухгалтер може надати слідчому допомогу як до, так і під час проведення слідчих дій. При розслідуванні справ про економічні злочини слідчому перед тим, як він приступить до проведення виїмки або огляду первинних документів, найчастіше доцільно попередньо проконсультуватися із спеціалістом-бухгалтером. Таким шляхом він вірніше усвідомить, які документи варто вилучити, на які господарські операції звернути увагу.

Можна назвати багато обставин, які мають значення для справи (взаємозв'язок конкретних господарських операцій даної організації з іншими організаціями, у зв'язку з чим виникає необхідність проведення зустрічних перевірок і т.п.) і на які спеціаліст-бухгалтер може звернути увагу слідчого лише при безпосередній участі в слідчих діях. При цьому спеціаліст часто повідомляє слідчому нові, мало або зовсім невідомі йому відомості, які суттєво впливають на планування подальшого ходу розслідування.

Що стосується допомоги спеціаліста-бухгалтера у підготовці слідчого до допиту у кримінальній справі про економічний злочин, то вона може стосуватися наступного:

- 1) вивчення законів та інших нормативних актів, що регламентують діяльність суб'єктів підприємництва та окремі його види;
- 2) в ознайомленні з профілем діяльності підприємства, яке очолює або в якому працює підозрюваний, його організаційною структурою шляхом вивчення засновницьких документів, статуту тощо;
- 3) в ознайомленні з функціональними обов'язками підозрюваного;

4) в складанні плану допиту з фіксацією питань до підозрюваного та доказів, нормативних актів, іншої інформації, що можуть бути використані під час проведення допиту.

Окремої уваги заслуговує питання про допомогу спеціаліста-бухгалтера в ході самого допиту. Свідок, обвинувачуваний та інші особи можуть (причому навіть ненавмисно) промовчати про відомі їм дані, що відносяться до бухгалтерського обліку і звітності, наприклад, про те, у яких документах відображений той чи інший факт. А іноді вони можуть ввести слідчого в оману. Бухгалтер, який бере участь у допиті, відразу консультує слідчого по виникаючих питаннях бухгалтерського обліку, сприяючи тим самим одержанню повних показань від певної особи в ході допиту.

Участь спеціаліста-бухгалтера у допитах при безконфліктній ситуації. Під час розслідування корисливих злочинів слідчий, зі згодою із спеціалістом, може запропонувати допитуваному розповісти у хронологічному порядку відомі йому обставини по кожному з епізодів, назвати документи, які були використані із злочинною метою та фальсифіковані йому відомими особами. На кожному із етапів допиту необхідно надавати, при активній участі спеціаліста, облікові документи або оперувати даними, що відображені в них. Надані документи, коментуються спеціалістом, який допомагає добросовісній особі відновити в пам'яті обставини, що пов'язані зі скоєнням злочину, та дати зрозумілі і правдиві свідчення.

Участь спеціаліста-бухгалтера у допитах при конфліктній ситуації. При конфліктній ситуації позиції сторін на допитах розходяться, тому що підозрювані, обвинувачені, рідше свідки дають неправдиві показання або відмовляються від них і, тим самим, активно борються проти слідчого. В таких умовах слідчий використовує тактичні прийоми впливу на допитуваного, щоб спонукати його до надання правдивих свідчень. Значна роль у досягненні вказаної мети в допитах надається спеціалісту в галузі бухгалтерського обліку. Одним із прийомів недопущення неправдивих свідчень свідків, підозрюваних, обвинувачуваних - це використання залучених до справи документів та інших доказів під час допиту. Під час проведення допиту необхідно використовувати, завчасно розробленими за участю спеціаліста, тактичними прийомами, які визначають порядок і послідовність проведення допиту із використанням залучених документів.

Участь спеціаліста-бухгалтера у допитах під час очних ставок. Допомога спеціаліста-бухгалтера визначається у наступному:

- по результатах ознайомлення з матеріалами справи він виражає свою думку про правдивість свідчень осіб, які підлягають допиту під час очної ставки;
- чітко визначає у їх свідченнях протиріччя з точки зору положень ведення бухгалтерського обліку;
- дає рекомендації слідчому щодо інших можливих шляхів перевірки неправдивих свідчень;

– допомагає слідчому визначити перелік питань, які необхідно визначити під час проведення очної ставки і перелік документів - для надання особам, що приймають участь;

– рекомендує - в якій послідовності повинні бути допитані учасники очної ставки, які питання їм ставити та які документи надавати.

Спеціаліст-бухгалтер, що бере участь у слідчих діях, може надати допомогу слідчому в наступних формах:

1) консультування слідчого по загальних питаннях організації та ведення бухгалтерського обліку;

2) надання пояснень з приводу обставин, що з'ясовуються в ході слідчої дії, якщо такі обставини відносяться до області його спеціальних бухгалтерських знань;

3) надання слідчому технічної допомоги, пов'язаної з виявленням, закріпленням і вилученням документів.

Додаткові питання:

1. Бухгалтерська система України: сучасний стан і перспективи розвитку.
2. Роль бухгалтерської системи в економічному розвитку країни.

Теми рефератів:

1. Особливості виникнення бухгалтерської діяльності.
2. Визначення, цілі і напрями розвитку вітчизняної бухгалтерської системи.

Тема 7. Судово-бухгалтерська експертиза.

Навчальна мета заняття: ознайомитися з порядком проведення судово-бухгалтерської експертизи.

Кількість годин:

Час проведення – 2 години.

Навчальні питання:

1. Поняття, предмет та метод судово-бухгалтерської експертизи, її призначення та проведення, класифікація судових експертиз.

2. Організаційне забезпечення судово-бухгалтерської експертизи.

3. Компетенція експерта-бухгалтера.

4. Висновок експерта-бухгалтера та оцінка результатів експертизи слідчими та судовими органами.

Методичні вказівки до кожного навчального питання теми:

1. Поняття, предмет та метод судово-бухгалтерської експертизи, її призначення та проведення, класифікація судових експертиз.

На стадії досудового розслідування та судового розгляду важлива роль належить науковим методам збору доказів. Одним з таких методів, що застосовується у процесі розслідування або судового розгляду справ про розкрадання та привласнення майна, інші корисливі господарські злочини, є судово-бухгалтерська експертиза.

Судово-бухгалтерська експертиза належить до найпоширеніших видів судових експертиз. Її застосовують при розслідуванні та розгляді кримінальних і цивільних справ, коли виникають питання, для розв'язання яких необхідні

спеціальні знання з бухгалтерського обліку та аналізу фінансово-господарської діяльності підприємства.

Судово-бухгалтерська експертиза на стадіях провадження дізнання, досудового слідства і судового розгляду складається з дослідження матеріалів справи фахівцем-бухгалтером і надання, у відповідності до його спеціальних знань, висновку за поставленими питаннями, що відносяться до господарської діяльності і знайшли своє відображення в бухгалтерському обліку.

Як визначено в Законі України "Про судову експертизу", **судова експертиза** - це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду.

Правовою основою призначення і проведення судових експертиз є Закон України "Про судову експертизу", Кримінальний процесуальний (КПК), Цивільний процесуальний (ЦПК), Господарський процесуальний (ГПК) кодекси України. Законодавство встановлює, що судові експертизи по кримінальних і цивільних справах призначаються в тих випадках, коли для вирішення питань при провадженні за цими справами необхідні спеціальні пізнання.

Судово-бухгалтерська експертиза, як і будь-яка судова експертиза, не існує поза кримінальними чи цивільними справами, що виникають у процесі розслідування або судового розгляду. Незалежно від того, по яких справах призначається судово-бухгалтерська експертиза, *предметом* є господарська діяльність, відображена в документах бухгалтерського обліку та бухгалтерських регістрах, що стали об'єктом розслідування чи судового розгляду і у відношенні яких перед експертом-бухгалтером поставлені слідчим або судом питання, що потребують застосування спеціальних знань з бухгалтерського обліку і аналізу господарської діяльності підприємств. Судово-бухгалтерська експертиза характеризується процесуально-правовим і фінансово-господарським змістом].

Процесуально-правовий зміст судово-бухгалтерської експертизи - це система правил, встановлених чинним кримінально-процесуальним, цивільно-процесуальним законодавством та Законом України "Про судову експертизу", які регулюють порядок її призначення та проведення, права і обов'язки експерта-бухгалтера, а також інших учасників процесу у зв'язку з проведенням експертизи.

Фінансово-господарський зміст судово-бухгалтерської експертизи полягає в реалізації нею знань з бухгалтерського обліку та аналізу господарської діяльності, у специфіці предмета та методів дослідження. Ці особливості виділяють її у самостійний вид судової експертизи.

Бухгалтер-експерт обов'язково повинен володіти як певним обсягом процесуально-правових знань, так і достатніми знаннями з бухгалтерського обліку та аналізу господарської діяльності. Тільки при суворому додержанні ним процесуального законодавства і правильному застосуванні спеціальних

знань судово-бухгалтерська експертиза може бути визнана доброякісною і такою, що відповідає своєму призначенню.

Необхідно розрізняти поняття предмета судово-бухгалтерської експертизи як дослідження явищ господарської діяльності і предмета судово-бухгалтерської експертизи, що проводиться по конкретній справі.

У першому випадку предмет експертизи становлять питання, які взагалі входять у компетенцію експерта-бухгалтера, у другому - предметом експертизи є питання слідчого або суду, поставлені бухгалтеру-експерту з конкретної справи.

Предмет судово-бухгалтерської експертизи визначається конкретно поставленими завданнями і змістом питань, які вона вирішує. Як правило, основні питання, на які повинен дати відповіді експерт у своєму висновку, пов'язані з обґрунтуванням висновків проведеної ревізії фінансово-господарської діяльності підприємства що перевіряється. Предметом судово-бухгалтерської експертизи є стан і результати економічної діяльності підприємств, установ і організацій. Тому в спеціальній літературі (на відміну від Інструкції Мін'юсту) клас експертиз, що характеризується застосуванням різнобічних спеціальних знань у галузі економіки і суміжних наук, більша кількість науковців називає судово-економічною експертизою. Однак єдина наукова класифікація судово-економічних експертиз поки що не сформувалась.

Серед основних *завдань*, що вирішуються судовими експертами, можна виділити такі класи:

- завдання, пов'язані з ідентифікацією об'єктів;
- діагностичні завдання - складаються у виявленні механізму події, встановленні часу, способу і послідовності дій, що привели до правопорушення, якісних і кількісних характеристик здійснених діянь;
- завдання, пов'язані з експертною профілактикою, тобто діяльністю з виявлення обставин, що сприяють здійсненню злочинів (правопорушень) і розробці заходів щодо їх усунення.

Об'єктом судово-бухгалтерської експертизи є документи, бухгалтерські реєстри та бухгалтерська звітність, в яких відображена господарська діяльність підприємств, у тому числі і протиправна. Саме документи створюють специфічний об'єкт судово-бухгалтерської експертизи. На підставі дослідження документів експерт робить висновки щодо законності господарських операцій та правильності відображення їх у бухгалтерському обліку. При цьому він не повинен виходити за межі спеціальних знань, тобто давати документам юридичну оцінку і визначати їх доказове значення у справі.

Систему показників можна поділити на три великих групи:

1) дані контролюючих, статистичних і фінансово-кредитних органів про роботу підприємства яка аналізується; висновки і пропозиції вищих організацій за підсумками роботи за визначений звітний період; повідомлення в засобах масової інформації;

2) дані самого підприємства: планові документи, інформативна, проектно-кошторисна, технологічна і фінансова документація, дані оперативного, бухгалтерського і статистичного обліку, звітність;

3) додаткові дані: протоколи зборів засновників і акціонерів; інформація, отримана від працівників підприємства; дані, отримані в ході оперативно-розшукових заходів тощо.

При аналізі економічних показників можуть бути помічені ознаки порушення планової, фінансової, кошторисної і бюджетної дисципліни, виявлені факти нераціонального, неощадливого і нецільового використання засобів і інші відхилення. Все це знаходить своє відображення в, так званих, економічних невідповідностях.

Слідча і судова практика як докази по кримінальних справах використовує не всі матеріали економічного аналізу, а лише ті з них, що, виявляючи негативні відхилення, не мають задовільних економічних пояснень, але логічно виявляють свій зв'язок із розслідуваними злочинами.

Однак виявлені в ході економічного аналізу негативні тенденції і відхилення від нормативного ходу виробничих процесів самі по собі не є порушенням законодавства, а лише вказують напрямок проведення більш детального дослідження. Докази ж здійснення протиправних дій у сфері економіки встановлюються документальними й орґанолептичними прийомами судово-бухгалтерської експертизи.

Використання тих чи інших прийомів дослідження документів залежить від особливостей злочинів, документообігу в галузі, в якій скоєно злочин, та обліку господарських операцій на конкретному підприємстві.

Коли слідчий приходить до висновку щодо необхідності проведення судово-бухгалтерської експертизи, він, керуючись статтями 76, 69, 202, 204 КПК України, складає про це постанову. Судово-бухгалтерська експертиза призначається лише з порушеної кримінальної справи, яка знаходиться у провадженні відповідного орґану.

При розслідуванні кримінальних справ про розкрадання майна підприємств, орґанізацій та установ, громадських орґанізацій необхідність у призначенні судово-бухгалтерської експертизи (у тому числі після проведення документальної ревізії) виникає:

- якщо результати (висновки) ревізії суперечать матеріалам справи і усунення цих протиріч потребує висновку експерта;
- при протиріччях у висновках первинної і повторної документальної ревізії;
- у разі обґрунтованого клопотання звинувачуваного про призначення судово-бухгалтерської експертизи;
- у випадках застосування ревізором сумнівних методів визначення заподіяної матеріальної шкоди;
- коли експерт іншої спеціальності не може зробити обґрунтований висновок без додаткового дослідження матеріалів справи експертом-бухгалтером.

2. Орґанізаційне забезпечення судово-бухгалтерської експертизи.

Законодавством України судова експертиза визначається як дослідження досвідченим фахівцем-вченим, експертом на основі спеціальних знань

матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду.

Правовою основою призначення та проведення судових експертиз є Закон України "Про судову експертизу", Кримінальний процесуальний кодекс (КПК), Цивільний процесуальний (ЦПК) та Господарський процесуальний (ГПК) кодекси України. Чинне законодавство встановлює, що судові експертизи з кримінальних та цивільних справ призначаються у тих випадках, коли в процесі судового провадження за цими справами для вирішення певних питань необхідні спеціальні знання.

Судово-експертну діяльність у нашій країні здійснюють спеціалізовані установи та відомчі служби:

- науково-дослідні та інші установи судових експертиз Міністерства юстиції України і Міністерства охорони здоров'я України;
- експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України.

Крім того, судово-експертна діяльність може здійснюватися на підприємницьких засадах на підставі свідоцтва і державного реєстру експертів.

Атестація судових експертів із числа працівників підприємницьких структур та громадян проводиться Міністерством юстиції України або Міністерством охорони здоров'я України. Міністерство юстиції України веде Реєстр атестованих судових експертів державних і підприємницьких структур та громадян. Органи дізнання, досудового слідства і суди зобов'язані доручати проведення судових експертиз переважно фахівцям, внесеним до цього Реєстру.

У відповідності до ст.6 Закону України "Про адвокатуру" і ст.48 КПК України за заявою адвокатів, захисників і осіб, що самотійно захищають свої інтереси, в експертних установах можуть виконуватися дослідження, результати яких викладаються в письмових висновках спеціалістів (далі - інші дослідження). Причому, експертизи і висновки спеціалістів проводяться експертними установами у відповідності до регіональних зон їх обслуговування.

Підставою для проведення експертиз в експертній установі є передбачений законом процесуальний документ про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом). Інші дослідження проводяться за письмовою заявою замовника з обов'язковою вказівкою його реквізитів, а також питань, що підлягають вирішенню.

Судово-бухгалтерська експертиза, як і будь-яка судова експертиза, не існує поза кримінальними чи цивільними справами, що виникають у процесі розслідування або судового розгляду. Незалежно від того, по яких справах призначається судово-бухгалтерська експертиза, предметом її є господарська діяльність, відображена в документах бухгалтерського обліку та бухгалтерських регістрах, що стали об'єктом розслідування чи судового розгляду і у відношенні яких перед експертом-бухгалтером поставлені слідчим або судом питання, що потребують застосування спеціальних знань з бухгалтерського обліку і аналізу господарської діяльності підприємств.

Особа, запрошена як експерт, повинна задовольняти ряду визначених вимог. Так, у відповідності до ст.10 Закону України "Про судову експертизу", судовими експертами можуть бути особи, що володіють необхідними пізнаннями для виконання висновку за досліджуваними питаннями. Крім того, фахівці державних спеціалізованих установ і відомчих служб, що проводять судові експертизи, повинні мати вищу освіту, пройти відповідну підготовку і атестацію як судові експерти визначеної спеціальності. Не можуть бути експертами особи, визнані у встановленому законом порядку недієздатними, а також особи, що мають судимість.

Чинне законодавство надає експерту визначені права, що повинні забезпечити йому реальні можливості для виконання ним процесуальних обов'язків.

Відповідно до чинного законодавства експерт має право:

- ◆ ознайомлюватися з матеріалами справи, які стосуються предмета судової експертизи, подавати клопотання про надання додаткових документів;
- ◆ вказувати у висновку судової експертизи на виявлені у ході їх проведення факти, що мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання;
- ◆ з дозволу особи або органу, які призначили судову експертизу, бути присутнім під час проведення слідчих дій, ставити допитуваним особам питання, що стосуються предмета судової експертизи;
- ◆ подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують його права;
- ◆ одержувати винагороду за проведення судової експертизи, якщо її виконання не є службовим обов'язком;
- ◆ у випадку незгоди з іншими членами експертної комісії складати окремий висновок експерта;
- ◆ викладати письмово відповіді на запитання, що ставляться перед ним під час допиту.

Експерт-бухгалтер може бути притягнутий до кримінальної відповідальності: за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків у суді або під час провадження досудового слідства (ст. 385 КК України); за подання завідомо неправдивого висновку (ст. 384 КК України); за розголошення даних досудового слідства (ст. 185 КК України).

3. Компетенція експерта-бухгалтера.

Впровадження в практику бухгалтерського обліку господарської діяльності нових автоматизованих форм обліку призводить до зміни межі спеціальних бухгалтерських знань, що застосовуються при розслідуванні та судовому розгляді кримінальних справ про розкрадання майна.

Експертиза в сучасних умовах збільшує свої науково-технічні можливості, розширює коло питань, що вирішуються нею. Проте треба підкреслити необхідність суворого дотримання експертом своєї компетенції й неприпустимість постановки на його вирішення правових питань.

Спеціальними є пізнання, які складаються із відомостей, що отримуються особами в процесі навчання і трудової діяльності, на базі вивчення визначеної

галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла. Виходячи з правильного визначення спеціальних пізнань, необхідно вирішувати питання про компетенцію експерта, наявності в нього достатнього обсягу знань.

На практиці часто відбувається змішання технічних, економічних, технологічних і правових пізнань із бухгалтерськими.

Компетенція експерта - спільне поняття, яке включає спеціальні пізнання, однієї сторони, і правочинність за їх застосуванням, тобто сукупність прав і обов'язків, визначених кримінально-процесуальним законодавством, - з другої сторони.

Порушення компетенції експерта можуть мати місце при вторгненні експерта в чуже коло знань чи виконання ним функцій, що входять у компетенцію слідчого або суду. Такими порушеннями є:

- вирішення експертом правових питань, що мають відношення до суб'єктивної сторони складу злочину;
- самостійне з'ясування і збирання доказів шляхом одержання показань від обвинувачених та свідків.

Іноді експерти-бухгалтери намагаються вирішувати питання, що відносяться до компетенції фахівців інших галузей знань: економістів, технологів, будівельників, хіміків тощо.

Питання про відповідальність - одне з основних юридичних питань, що підлягає вирішенню лише слідчим і судом на основі аналізу всіх обставин справи. Експерт має право досліджувати фактичне дотримання посадовими особами вимог нормативних актів у межах ведення бухгалтерського обліку, що не значить вирішення питання про відповідальність цих осіб, оскільки підставою для матеріальної відповідальності за нанесений збиток є провина працівника, а встановлення провини входить до компетенції не експерта, а слідчого й суду.

Фактичні дані встановлюються як бухгалтерськими документами, так й іншими матеріалами справи. Фактичні дані встановлюються показаннями свідків, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, висновком експерта, речовими доказами, протоколами слідчих і судових дій та іншими документами.

Протоколи слідчих і судових дій можуть засвідчувати обставини й факти, встановлені при огляді, обшуку, вилученні, при проведенні експерименту та інших дій. Протоколи вилучення або обшуку, які мають відомості про бухгалтерські операції, допоможуть експертові визначити джерело походження бухгалтерських документів, вилучених на підприємстві або у посадових осіб та достовірність здійснення господарських операцій.

Акти документальної ревізії для експерта-бухгалтера відіграють подвійну роль:

по-перше, вони є джерелом отримання необхідних для експерта даних, які він використовує при складанні висновку;

по-друге, необхідно перевіряти обґрунтованість висновків ревізії. При цьому експерт-бухгалтер не пов'язаний оцінкою фактів, наданих ревізором.

Експерт-бухгалтер може враховувати показання звинувачених, свідків, потерпілих про факти, які допомагають йому встановлювати обставини, що належать з'ясуванню за допомогою бухгалтерської експертизи.

Важливе значення для експерта-бухгалтера мають висновки експертів іншої спеціальності. У багатьох випадках без цих висновків неможливо визначити суму збитку, період його утворення, а також дати характеристику стану бухгалтерського обліку.

Що ж стосується неофіційних облікових документів матеріально відповідальних осіб ("чорнових записів"), то вони використовуються для порівняння з даними бухгалтерського обліку. Іноді, якщо дозволяє система записів у них, за ними можливо робити розрахунки, аналіз руху товарно-матеріальних цінностей, враховувати їх при визначенні розміру нестач та часу їх утворення. Таке відношення експерта до неофіційних записів можливе лише при наявності двох умов:

якщо надходження їх і утримання зафіксовано в суворо встановленому законом порядку (тобто коли їх походження відбито в матеріалах справи, дані, що містяться в них, підтверджені доказами, які прийняті органом розслідування й судом як достовірні та підлягають дослідженню);

якщо про це слідчим й судом поставлені запитання.

Експерт не має права займатися збором матеріалів, що необхідні йому для надання висновку. Якщо з'ясовується, що наданих матеріалів недостатньо для вирішення поставлених перед експертом-бухгалтером питань, то він має право подати клопотання (як в усній, так і у письмовій формі) про надання йому додаткових матеріалів. У випадку невиконання цього клопотання, коли матеріали взагалі не дозволяють вирішити питання, експерт повинен у письмовій формі повідомити орган, що призначив експертизу, про неможливість надати висновок.

Діючи в межах своїх спеціальних знань, експерт-бухгалтер у процесі дослідження документів бухгалтерського обліку дає оцінку їм і на цій основі встановлює факти, що пов'язані із здійсненням бухгалтерського обліку, обґрунтованістю відображення господарських операцій у бухгалтерському обліку.

Ставлення експерта-бухгалтера до інших матеріалів справи відрізняється від дослідження ним документів бухгалтерського обліку. Експерт може використовувати дані, встановлені іншими матеріалами справи; вони враховуються при аналізі й оцінці операцій бухгалтерського обліку, використовуються при формулюванні відповідей на поставлені питання. Проте дослідження експертом-бухгалтером цих матеріалів обмежене його спеціальними знаннями і предметом експертизи. Експерт враховує їх, коли вони прийняті слідчим або судом як докази. Право експерта досліджувати і використовувати такі матеріали справи не означає, що він може входити в оцінку самих джерел, засобів доведення, наприклад, оцінювати слушність організації проведення ревізії та компетентність осіб, що входять до складу ревізійної комісії, правдивість чи хибність показань свідків, звинувачуваних,

потерпілих, обґрунтованість висновків інших експертиз тощо. Відповіді на такі питання виходять за межі компетенції експерта.

Правильне використання матеріалів справи допомагає експерту-бухгалтеру з'ясувати обставини, що пов'язані з процесом оформлення облікових документів за їх призначенням, умови, за яких вони були потім представлені, а також одержати відомості про етапи проходження документів у системі бухгалтерського обліку і про здійснені на їх підставі дії (наприклад, про розрахунки з дебіторами і кредиторами, підзвітними особами тощо). Тільки використовуючи всі матеріали справи, що мають відношення до предмета експертизи, експерт може провести повне дослідження і дати вичерпні відповіді на поставлені питання. Ця мета залишиться не досягнутою, якщо експерта обмежити документами бухгалтерського обліку і висновками інших експертів, заборонити йому враховувати показання свідків, звинувачуваних, потерпілих тощо.

4. Висновок експерта-бухгалтера та оцінка результатів експертизи слідчими та судовими органами

Процес проведення судово-бухгалтерської експертизи закінчується оформленням дослідження у вигляді висновку експерта. Оскільки виконання експертизи є процесуальною дією, то і висновок експерта - бухгалтера повинен відповідати визначеним статтями 75 і 200 КПК, ст.41 і 42 ГПК та ст.57 і 60 ЦПК нормам як за формою, так і за змістом.

Експертний висновок повинен об'єктивно відображати відповідність проведеного дослідження даним бухгалтерського обліку, первинній документації. Неприпустимим є упереджене викладання встановлених фактів.

Висновок складається на підставі дослідження всіх наданих експерту-бухгалтеру матеріалів в межах його компетенції. Він має повно та об'єктивно відображати результати проведеного дослідження і підтверджуватися даними первинних документів, облікових регістрів та звітності підприємства. Через те, що висновок експерта є самостійним джерелом доказів, він має бути чітким, конкретним і зрозумілим для всіх учасників процесу судочинства.

Висновок експерта розглядається керівником експертної установи і направляється особі або органу, які призначили експертизу.

Висновок експертизи або повідомлення про неможливість її проведення, які даються поза експертною установою (наприклад, в судовому засіданні), розглядаються керівником установи після надходження матеріалів експертизи до установи. Про зауваження, які виникли у керівника установи, він може повідомити особу або орган, які призначили експертизу.

Висновок експерта-бухгалтера складається з трьох частин: вступної, дослідницької та висновків.

У вступній частині вказуються:

- найменування експертизи, дата і місце складання висновку, чи є вона додатковою, повторною, комісійною чи комплексною;
- дата і номер постанови про призначення експертизи, прізвище та ініціали слідчого;

- перелік матеріалів, що надійшли експерту-бухгалтеру для дослідження;
- питання, які поставлені перед експертом (у тому числі у формулюваннях слідчого або суду);
- відомості про експерта-бухгалтера (прізвище та ініціали, освіта, експертна спеціальність, науковий ступінь та вчене звання, посада, стаж експертної роботи);
- дата надходження матеріалів до експертної установи і дата підписання висновку експертизи;
- спосіб доставки та вид упаковки дослідницьких матеріалів;
- клопотання експерта про надання додаткових матеріалів, наслідки їх розгляду;
- обставини справи, які мають значення для висновку, з обов'язковим зазначенням джерела їх отримання;
- відомості про осіб, які були присутні під час проведення досліджень (прізвище, ініціали, процесуальне положення);
- попередження експерта про кримінальну відповідальність за ст.384 КК України за надання завідомо неправдивого висновку;
- довідково-нормативні документи та методична література з економічних питань, які використовувались експертом-бухгалтером за вирішення поставлених питань (із зазначенням бібліографічних даних).

Причому, питання вказуються у формулюванні постанови (ухвали) про призначення експертизи. Якщо поставлено декілька питань, експерт має право згрупувати їх і викласти в послідовності, яка забезпечує найбільш доцільний порядок дослідження. Питання, які поставлені експертом з власної ініціативи, вказуються після питань, зазначених у постанові (ухвалі) про призначення експертизи.

За проведення повторної експертизи у вступній частині висновку викладаються відомості про первинні (попередні) експертизи: прізвища, ініціали експертів, номер і дата висновку експертизи, висновки досліджень попередніх експертиз з питань, які були поставлені перед експертом на повторне вирішення, а також мотиви призначення повторної експертизи, які зазначені у постанові (ухвалі) про її призначення.

У дослідницькій частині висновку відновлюється весь процес експертного дослідження у тій послідовності, в якій викладено питання.

Описання об'єктів дослідження, як правило, починають із зазначення даних (обставин), що були виявлені в процесі документальної ревізії, далі описуються документи та реєстри бухгалтерського обліку, які використовувались експертом у процесі дослідження.

На початку розділу експерт має підкреслити, що всі надані йому матеріали було ним розглянуто та досліджено. Кожному питанню, яке вирішується експертом, має відповідати певний розділ дослідницької частини. Якщо декілька питань тісно пов'язані між собою, хід їх вирішення може описуватись в одному розділі.

Виявлені розбіжності між результатами ревізії та відповідними документами експерт-бухгалтер повинен мотивовано, з юридичного боку обґрунтувати. При висвітленні питань, пов'язаних із нестачею матеріальних цінностей та грошових коштів або з таким порушенням нормативних актів, що спричинило збитки, у висновку вказуються:

- дата і період утворення нестачі, збитків тощо;
- розмір матеріальної шкоди;
- обставини, що сприяли вчиненню корисливих зловживань;
- прізвища осіб, які були відповідальні за матеріальні цінності або які здійснили протиправну господарську операцію;
- методи дослідження, за допомогою яких підтверджуються нестачі, збитки чи протиправні операції.

Крім того, відображаються дані про укладання договору про матеріальну відповідальність осіб (дата складання, коли і ким затверджений, наявність візи головного бухгалтера підприємства). У разі посилання на документи або інші матеріали справи (показання звинувачених, свідків, висновки експертів інших спеціальностей) обов'язково зазначаються відповідні томи та аркуші справи. При посиланні на нормативні акти вказується їх назва, коли і яким органом влади чи управління вони прийняті.

В дослідницькій частині висновку повторної експертизи вказуються причини розбіжностей з результатами попередніх експертиз, якщо такі розбіжності мали місце.

В заключній частині висновку дослідження викладаються у вигляді відповідей на поставлені питання у такій послідовності, у якій їх викладено у його вступній частині. На кожне з поставлених питань має бути дано відповідь по суті або вказано, з яких причин це питання неможливо вирішити.

Висновок експертизи підписується експертом-бухгалтером, який проводив дослідження, та засвідчується печаткою експертної установи. Якщо до висновку експертизи додаються схеми, таблиці, діаграми тощо, вони також підписуються експертом та засвідчуються печаткою експертної установи.

Висновок комплексної експертизи складається з урахуванням таких особливостей:

- у вступній частині додатково зазначають прізвище голови експертної комісії і дані про попередні експертизи, якщо їх результати мали значення для вирішення питання перед комплексною експертизою;
- дослідження, які проводилися окремими експертами, описуються у відповідних розділах дослідницької частини із зазначенням прізвищ експертів;
- узагальнення та оцінка результатів досліджень фіксується у окремому розділі дослідницької частини висновку.

Спільний висновок експертизи підписується експертами, які брали участь у сукупній оцінці результатів усіх досліджень і дійшли згоди.

У випадку коли згоди між ними не було досягнуто, складається декілька висновків експертизи (за кількістю точок зору) або один, у якому вступна і

дослідницька частини підписуються всіма експертами, а заключна - окремими експертами під відповідними висновками досліджень.

Висновок експертизи та додатки до нього складаються у двох екземплярах, один з яких направляється особі або органу, які призначили експертизу, а другий залишається в експертній установі.

У висновку експерта-бухгалтера не повинно бути юридичних термінів, таких як "зловживання службовим положенням", "халатність", "вкрав (вкрали)", "привласнення", "розтрата", "винний", "хабарництво", "шахрайство" тощо. Експерт-бухгалтер повинен висловлюватися наступними термінами - "нестача", "надлишки", "відповідальність" тощо. Висновки експерта-бухгалтера повинні бути чіткими, короткими, які не припускають різних понять, вони повинні бути послідовними і логічно виступати із аналізу досліджуваних матеріалів.

Висновок експерта-бухгалтера оцінюється слідчим чи судом за їхнім внутрішнім переконанням, заснованому на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в сукупності, керуючись законом. Слідчий і суд повинні перевірити й оцінити зв'язок висновку з іншими джерелами доказів, зокрема:

а) висновок експерта-бухгалтера повинен бути безпосередньо пов'язаний з іншими джерелами доказів у справі;

б) у висновку експерта-бухгалтера усі факти важливо викладати об'єктивно на основі його спеціальних пізнань;

в) висновок експерта-бухгалтера повинен бути заснований на дослідженні всіх наявних у справі джерел доказів.

Слідчим і судом при призначенні судово-бухгалтерської експертизи повинні бути оцінені фактори процесуального характеру:

а) значення для даної справи фактів, встановлених експертом-бухгалтером. У даному випадку мається на увазі співвідношення цих фактів із предметом доказування;

б) висновок експерта-бухгалтера може бути визнано доброякісним за умови, якщо в процесі його складання були дотримані усі встановлені законом процесуальні норми;

в) вірогідність і доброякісність доказів, покладених в основу висновку експерта-бухгалтера;

г) докази, на яких заснований висновок експерта, і їхні джерела повинні знаходитися в справі. Це необхідно для оцінки доказового значення фактичної сторони висновку експерта-бухгалтера.

Слідчим і судом при призначенні судово-бухгалтерської експертизи повинні бути перевірені фактори науково-методичного характеру, пов'язані з дослідницькою роботою експерта-бухгалтера і зі складанням їм висновку:

а) ступінь врахування експертом-бухгалтером відповідних нормативних актів;

б) правильність методики, застосованої експертом-бухгалтером при дослідженні ним операцій;

в) обґрунтованість висновку документами, записами в облікових регістрах і інших матеріалах справи;

г) відсутність у висновку внутрішніх протиріч;
д) логічна побудова висновку;
е) відсутність істотних пробілів, наприклад відсутність даних про рух матеріальних цінностей, що обґрунтовують розмір нестачі, встановлений експертом-бухгалтером.

Подібні пробіли затрудняють, а іноді не дозволяють перевірити правильність фактичних даних, використаних експертом-бухгалтером у висновку, а також його висновків; категоричність висновку; відсутність у висновку помилок.

Маються на увазі помилки, що не можуть бути виправлені шляхом допиту експерта-бухгалтера, а також помилки, що впливають на висновки експерта і ставлять під сумнів нові факти, що викладаються у висновку.

До помилок, що опорочують висновок експерта-бухгалтера, відносять як помилки власне кажучи висновку, так і помилки в розрахунках, зокрема, якщо експерт-бухгалтер встановив завищений чи занижений розмір матеріального збитку.

Слідчим і судом при призначенні судово-бухгалтерської експертизи повинні бути враховані обставини, що відносяться до суб'єктивних якостей експерта-бухгалтера. Найбільш часто при оцінці висновку експерта-бухгалтера виникають проблеми.

Висновком експерта-бухгалтера встановлюються фактичні обставини, що мають непряме відношення до складу злочину. Так, нестача цінностей, що виявляється за допомогою експерта, може бути наслідком різних причин, зокрема результатом розкрадання. Тому визначення експертом суми збитку ще не означає встановлення суми викраденого.

Як уже було вказано, експерт-бухгалтер не може давати висновок - хто саме вчинив злочин. За допомогою висновку можна виявити лише причетність визначених облікових працівників до маскуванню нестачі. Факти, встановлені в результаті проведення судово-бухгалтерської експертизи, є лише ланками в системі інших доказів. Зібрані в справі докази, у тому числі і ті, що містяться у висновку експерта-бухгалтера, повинні пояснювати встановлені в справі обставини. Якщо ж можливо різне пояснення всієї сукупності наявних у справі доказів, то не можна розцінювати зібрані побічні докази, у тому числі і висновок експерта-бухгалтера, як доказ даного складу (наприклад, розкрадання) злочину.

При ознайомленні з висновком експерта слідчий чи суд може встановити, що висновок має потребу в уточненні чи доповненні, оскільки в ньому виявлені:

- редакційні неточності;
- неповні відповіді на питання, поставлені слідчим, судом (наприклад, констатація порушення без уточнення його чи періоду, без вказівки на відповідальних за нього осіб);
- недостатня зрозумілість висновків експерта-бухгалтера;
- арифметичні помилки й описки;

– обставини, що викликають необхідність уточнити і доповнити висновки експерта-бухгалтера у зв'язку з новими доказами по справі, знайдених слідчим чи судом після надання висновку.

У таких випадках висновок може бути доповнено (уточнено) шляхом допиту експертів-бухгалтерів чи надання ними додаткового висновку (згідно поставлених перед ними питань), чи призначення нової судово-бухгалтерської експертизи.

При відсутності сумнівів у висновку судово-бухгалтерської експертизи, слідчий (суд) використовує його дані у сукупності з іншими, знайденими в процесі досудового слідства (судового розгляду) доказами для підготовки подання (ухвали), в яких аналізуються обставини, що спонукають скоєння злочину, та визначають заходи по їх ліквідації.

Згідно зі ст.69 та 202 КПК та ст.62 ЦПК суд, прокурор і слідчий оцінюють докази за своїм внутрішнім переконанням, яке базується на всебічному, повному та об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, та керуючись законом та правосвідомістю. Тобто висновок експерта не має наперед встановленої сили та переваги над іншими джерелами доказів. Однак інколи висновки експертів всупереч закону розглядаються як докази, що мають перевагу над іншими, без належної їх перевірки й оцінки, або правоохоронні органи переоцінюють доказове значення висновків експертів.

Таким чином, висновок експерта-бухгалтера в кримінальному, цивільному та господарському процесах може оцінюватися всіма учасниками судового розгляду.

Згідно зі ст. 69 КПК за проведення досудового слідства, дізнання та розгляду справи в суді виявлення та доказу підлягають також обставини, що сприяли здійсненню злочинів. В цьому зв'язку висновок експерта-бухгалтера має важливе значення для вирішення правоохоронними органами завдань, пов'язаних з попередженням правопорушень.

В межах своєї компетенції експерт-бухгалтер може виявити обставини, що сприяли здійсненню правопорушень в економічній сфері, а також намітити заходи по їх усуненню. Висновок експерта може містити вказівки на конкретні обставини, що зумовили чи полегшили скоєння господарських правопорушень. Зокрема, за дослідження організації бухгалтерського обліку на підприємстві експерт-бухгалтер може встановити відповідність чи невідповідність діяльності окремих посадових осіб до вимог Закону України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні" та національних Положень (стандартів) бухгалтерського обліку, виявити порушення правил оформлення первинних документів, процесу документообігу, методики складання бухгалтерських записів і організації внутрішнього контролю, які полегшили розкрадання майна та інших злочинів.

Експерт-бухгалтер дає свої рекомендації тільки на підставі аналізу первинних документів, бухгалтерських регістрів та звітності підприємства, використовуючи свої спеціальні знання і не торкаючись при цьому юридичної відповідальності посадових осіб за створення ними умов, що сприяли здійсненню правопорушень. Зокрема, за дослідження причин, які сприяли

утворенню нестач товарно-матеріальних цінностей, експерт може вказати, чи мали місце порушення строків і правил проведення інвентаризацій, неправильне оформлення первинних документів з руху матеріалів, неповне оприбуткування матеріальних цінностей, неправильне застосування норм природної втрати, порушення правил ведення касових операцій тощо. При цьому необхідно підкреслити, які нормативно-правові акти, інструкції, положення порушено, вказати характер цих порушень та винних в цьому осіб.

Тому при призначенні судово-бухгалтерської експертизи слідчий або суд, виходячи з конкретних обставин справи, зобов'язані поставити перед експертом питання про те, які порушення, зміни чи відхилення від встановленого порядку ведення бухгалтерського обліку і звітності, організації внутрішнього контролю та аудиту сприяли скоєнню правопорушень і які заходи необхідно вжити для їх попередження. Якщо суд (слідчий) не поставив таких питань чи поставив їх не повному обсязі, експерт-бухгалтер, за своєю ініціативою, може додатково викласти ці питання у своєму висновку.

Для дослідження таких питань експерту-бухгалтеру можуть знадобитися додаткові матеріали: акти попередніх ревізій, перевірок та інвентаризацій, копії наказів керівництва організації за результатами проведеного контролю, додаткові пояснення керівника підприємства, головного бухгалтера, матеріально відповідальних і посадових осіб, контролерів-ревізорів та інших працівників з цих питань. За вимогою експерта-бухгалтера йому має бути надано необхідні додаткові матеріали.

Встановити порушення та недоліки в організації обліку і контролю, що сприяли здійсненню правопорушень у господарській сфері, експерт-бухгалтер може рекомендувати у своєму висновку необхідні заходи щодо їх усунення. Ці рекомендації повинні бути обґрунтовані та конкретні, але при цьому втручання експерта в оперативну фінансово-господарську діяльність підприємства не припускається.

Слідчий (суд) за аналізу висновку експерта-бухгалтер вирішує питання: наскільки повно виявлено експертом обставини, що належать до організації бухгалтерського та внутрішнього контролю, які сприяли здійсненню правопорушень, чи підтверджуються вони матеріалами справи, а також перевіряє обґрунтованість заходів щодо усунення цих негативних обставин.

За відсутністю сумнівів в обґрунтованості висновку експерта-бухгалтера суд може винести окрему ухвалу із зазначенням заходів, направлених на усунення причин і умов, які сприяли здійсненню економічних правопорушень.

Практичне завдання №4.

В ніч з 21 на 22 грудня поточного року з бухгалтерії будівельно-монтажного управління були викрадені касові документи разом із касовою книгою, яку вела касир Тищенко М.Я.

На підприємстві були відновлені викрадені касові документи, проведена ревізія касових операцій, за результатами якої встановлена нестача грошових коштів у касира Тищенко М. Я. в сумі 21810 грн. Касир Тищенко М.Я. визнала нестачу грошових коштів частково, в сумі 7580 грн., а в нестачі готівки в сумі

14230, винною себе не вважає. В своїх свідченнях касир заявила, що в касі знаходилась платіжна відомість на сплачену заробітну плату робітникам будівельно-монтажного управління. Але ревізія не врахувала це при визначенні суми нестачі грошових коштів.

Необхідно:

1. Визначити, яку форму контролю необхідно застосувати для встановлення матеріально-відповідальних осіб за нестачу грошових коштів в будівельно-монтажному управлінні.

2. Які питання повинні бути поставлені слідчим по справі в ході обраної форми контролю.

Додаткові питання:

1. Судово-бухгалтерська система України: сучасний стан і перспективи розвитку.

2. Роль судово-бухгалтерської системи в економічному розвитку країни.

Теми рефератів:

1. Планова документальна ревізія та порядок її проведення.

2. Фактичні основи для проведення первинної, повторної та додаткової ревізії.

3. Порядок оформлення матеріалів ревізії, які направляють в слідчі органи.

4. Участь спеціаліста-бухгалтера в слідчих діях.

5. Ревізія як засіб збору доказів з карної справи.

6. Особливості документальної ревізії, що проводиться за вимогою слідчого.

3.Рекомендована література

Основна

1. Внукова Н.М., Андрійченко Ж.О. Фінансовий моніторинг: навч. посіб. Х. : Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2013. 204 с.
2. Економіко-правовий аналіз та аудит: навч. посіб. / [Живко З.Б. та ін. ; за ред. З.Б. Живко] ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Л. : [ЛьвДУВС], 2012. 360 с.
3. Економічна безпека : навч. посібник / за ред. З.С. Варналія. К: Знання, 2019. 647 с.
4. Іванюта Т.М., Заїчковський А.О. Економічна безпека підприємства. К.: Центр учбової літератури. 2014. 256 с.
5. Користін О.Є., Барановський О.І., Герасименко Л.В. та ін. Економічна безпека : навч. посібн. / за ред. О.М. Джужі. К. : Вид. «Алеута»; КНТ; Центр навч. літ-ри, 2013. 368 с.
6. Кравчук С.Й. Економічна злочинність в Україні. Курс лекцій. Навчальний посібник. К.; «Кондор», 2019. 282 с.
7. Мошенський С.З., Олійник О.В. Економічний аналіз: Підручник / за ред. Ф.Ф. Бутинця. Житомир: ПП «Рута», 2017. 704 с.
8. Олійничук О.І. Правові основи протидії економічній злочинності : навч. посібник. Тернопіль : ФОП Шпак В.Б., 2016. 241 с.
9. Попова С.М., Понікаров В.Д., Кожушко О.В. Організація податкового контролю: навч.-практ. посіб. Київ : ЦУЛ, 2013.
10. Руденко О.О., Ніколаюк С.І., Никифорчук Й.Д. Незаконна господарська діяльність засоби запобігання та викриття. К.: КНТ, 2014. 160 с.
11. Усач Б.Ф. та ін. Аудит і судово-бухгалтерська експертиза. Львів: Каменяр, 2017. 134 с.
12. Чернявський С.С., Користін О.Є., Некрасов В.А. та ін. Економіко-правовий аналіз у сфері протидії легалізації злочинних доходів в Україні : метод. рекомендації. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. 164 с.

Нормативно-правові акти

1. Конституція України : Основний Закон України // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Податковий кодекс України від 02.12.2010 року // Відомості Верховної Ради України від 08.04.2011 року. 2011. № 13, / № 13–14, № 15–16, № 17. Стор. 556. Ст. 112.
3. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 року // Відомості Верховної Ради України від 13.08.2010 року. 2010. № 59. Стор. 9. Ст. 2047.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
5. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.
6. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 40. Ст. 365.
7. Про утворення Державної аудиторської служби України : постанова

Кабінету міністрів України від 28 жовт. 2015 р. № 868 // Офіційний вісник України. 2015. № 87. Ст. 2907.

8. Про затвердження Положення про Державну аудиторську службу України : постанова Кабінету міністрів України від 03 лютог. 2016 р. № 43 // Офіційний вісник України. 2016. № 12. Ст. 506.

9. Лімська декларація керівних принципів контролю. / Прийнята IX Конгресом Міжнародної організації вищих контрольних органів (INTOSAI) в 1977 році. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [www.http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=604_001](http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=604_001).

10. Про аудиторську діяльність : Закон України // Відомості Верховної Ради України. 1993. № 23. Ст. 243.

11. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 грудня 2000 року // Відомості Верховної Ради України від 09.02.2001. 2001. № 5. Ст. 30.

12. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 40. Ст. 365.

13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо посилення правового захисту громадян та запровадження механізмів реалізації конституційних прав громадян на підприємницьку діяльність, особисту недоторканність, безпеку, повагу до гідності особи, правову допомогу, захист) : Закон України від 12 січня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 10. Ст. 187.

14. Про публічні закупівлі : Закон України від 25.12.2015 року // Відомості Верховної Ради України. 2016. № 9. Ст. 89.

15. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 року, № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170.

16. Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті : Закон України від 23.09.1994 року // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 40. Ст. 364

17. Про Рахункову палату : Закон України від 02.07.2015 року // Офіційний вісник України від 18.08.2015 року. 2015. № 63. Ст. 2074.

18. Про цінні папери та фондовий ринок : Закон України від 23.02.2006 року // Відомості Верховної Ради України. 2006. № 31. Ст. 268.

19. Про Положення про Державну фінансову інспекцію України : Указ Президента України від 23.04.2011 року № 499/2011 // Офіційний вісник України від 04.05.2011 року. 2011. № 31. Стор. 11 Ст. 1325.

20. Про застосування штрафних санкцій за порушення норм з регулювання обігу готівки : Указ Президента України // Офіційний вісник України від 05.11.1999 року. 1999. № 42. Ст. 263.

21. Про Положення про Міністерство фінансів України : Указ Президента України від 08.04.2011 року // Офіційний вісник України від 26.04.2011 року. 2011. № 29. Стор. 230. Ст. 1254.

22. Про Положення про Державну казначейську службу України : Указ Президента України від 13.04.2011 року (Редакція від 19.03.2013) // Офіційний вісник України від 21.04.2011 року. 2011. № 12. Стор. 3. Ст. 626.

23. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 10.09.2014 року № 442 // Офіційний вісник України від 23.09.2014 року. 2014. № 74. Стор. 57. Ст. 2105.

24. Питання Державної фінансової інспекції : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 року № 968 // Офіційний вісник України від 23.09.2011 року. 2011. № 71. Стор. 105. Ст. 2684.

25. Про затвердження документів, що застосовуються в процесі виконання бюджету: Наказ Міністерства фінансів України від 28 січня 2002 року // Офіційний вісник України від 22.02.2002 року. 2002. № 6. Стор. 203. Ст. 257.

26. Про затвердження Порядку ведення органами Державної фіскальної служби України оперативного обліку податків і зборів, митних та інших платежів до бюджетів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Наказ Міністерства фінансів України від 07.04.2016 року № 422 // Офіційний вісник України від 10.06.2016 року. 2016. № 43. Стор. 66. Ст. 1594.

Додаткова

1. Василенко Ю.В. Організаційно-правові заходи щодо запобігання виникнення неплатоспроможності банківської установи // Держава і право. 2017. № 3. С. 474-480.

2. Дудніков А.Л. Поняття та система злочинів у сфері економіки// теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Х.: Право, 2017. Вип. 7. С. 25-32.

3. Зацеркляний М.М. Основи національної безпеки: Навчальний посібник. К.: КНТ, 2009. 337 с.

4. Користін О.Є. Методологічні засади діяльності підрозділів фінансової розвідки щодо протидій відмиванню коштів // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ, 2010. № 4. С. 88-95.

5. Мачуський В.В. Правове забезпечення підприємницької діяльності. Курс лекцій. К.: КНЕУ. 348 с.

6. Міковідов Р. Огляд кримінально-правової політики України у сфері протидії легалізації (відмиванню) доходів одержаних злочинним шляхом // Юридична Україна, 2011. №1. С. 109-112.

7. Петрик О. Законодавчо-нормативне регулювання аудиторської діяльності в Україні: реалії сьогодення // Бухгалтерський облік і аудит. 2012. №8-9. С. 70-77.

8. Тіньова економіка: сутність, особливості, шляхи легалізації. / за ред. З.С. Варналія. К.: НІПСД, 2016. 576 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Професійна юридична система МЕГА-НаУ [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/> – Назва з екрана.

2. Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу:

<http://portal.rada.gov.ua/> – Назва з екрана.

3. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. Урядовий портал [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/> – Назва з екрана.

4. Офіційний веб-сайт Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index> – Назва з екрана.

5. Офіційний веб-сайт Міністерства фінансів України [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua/> – Назва з екрана.

6. Офіційний портал Державної фіскальної служби України [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://sts.gov.ua/podatki-ta-zbori/> – Назва з екрана.